

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E

HOU'EIKIM MIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	6
'AHO	M nite, 26 Sune 2017

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan

'Eiki Fakafofonga N pele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

& Kau Tau 'a 'Ene 'Afio

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai

'Eiki Minisit Polisi & T mate Afi

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute

'Eiki Minisit Lao & Pil sone,

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'Eiki Minisit Mo'ui

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

'Eiki Minisita Ako & Ako Ng ue

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

Lord Ma'afu Tukui'aulahi
Tevita Lavemaau
M teni Tapueluelu

Dr. P hiva Tu'i'onetoa
Sione Vuna Fa'otusia
S misi Taelangi Fakahau
Poasi Mataele Tei
Dr. Saia Ma'u Piukala
Semisi Lafu Kioa Sika
Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakafofonga N pele

Lord Tu'i' fitu

Lord Vaea

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'iha'angana

Lord Tu'iha'ateiho

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele 'Eua

'Eiki Fakafofonga N pele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Dr. 'Aisake Eke

Vili Manuopangai Hingano

Veivosa *Light of Life* Taka

S miu Kuita Vaipulu

'Akosita Havili Lavulavu

Sosefo Fe'aomoeata Vakati

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	5
Poaki.....	5
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	6
Fakamatala ki he palopalema he folau <i>MV</i> ‘Otu Anga’ofa ki Vava’u	6
P loti’i ‘o tali ‘a e ng ue K miti Ngaahi Totonu Fale Alea	8
L pooti Fika 12/2017 K miti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea.	8
Ola ng ue Komiti ki he Tu’utu’uni Fakataha Tokoni fika 60/2017	10
Tohi Tangi fekau’aki mo e Tu’utu’ubni Pule’anga ke kaniseli Sipoti 2019.....	11
Faingamalie koula ki Tonga ke fai mai ki ai Sipoti 2019	12
Mole fakapa’anga ki Tonga he kaniseli Sipoti 2019.....	13
Loto taha ngaahi Komiti Sipoti Fakafonua ke fai pe Sipoti 2019	14
Poupou mo e tautapa mei he kau sipoti ‘o hotau k inga Tonga ‘i muli.	14
Kavenga fakapa’anga ‘a hono fakahoko ‘o e Sipoti Pasifiki, 2019.	14
Konga lahi langa ki he Sipoti 2019 fai pe ngaahi hoa ng ue ‘a Tonga	14
Tokoni ki he Ngaahi ‘Apiako Kolisi	15
Fakata’e’aonga’i.....	15
Aofangatuku	15
L pooti ng ue K miti Pa’anga ki hono fakatonutonu Patiseti.....	16
Tali Pule’anga ki he hoha’a he palopalema he folau vakapuna	17
Me’a ‘a e Sea K miti Kakato	20
Tali Pal mia Ki he Tohi Tu’utu’uni fekau’aki mo e sipoti	20
Tokanga ki he kei laum lie lelei Lao Sipoti.....	22
Faka’ikai’i Minisita Pa’anga ne kau fakah mai tohi tangi mei he Fakataha Tokoni.....	22
Kole ke ‘omai L pooti K miti Pa’anga.....	23
Fokotu’u ke p loti’i Tohi Tu’utu’uni & Tohi Tangi ki he Sipoti mei he Fakataha Tokoni	23
Tokanga ki he liliu e mahu’inga’ia Pule’anga he sipoti	25
Kole ha faingamalie ke fakahoha’a he Tohi Fokotu’u Tu’utu’uni ki he Sipoti	28
Fokotu’u ke foki K miti Kakato ‘o Fale Alea	29
P loti’i Fokotu’u Tu’utu’uni fika 3/2017 neongo kei me’a ‘olunga Hou’eiki N pele	29
Fakatonutonu N pele Nuku ki he founa ng ue e Fale	29
Fokotu’u toloi Fale Alea kae vakai kau M mipa ki he to e fakatonutonu ‘omai he Patiseti	33

Kole ke lele Fale ke alea'i ngaahi 'asenita kehe mei he 'Esitimeti 34

Kole ke m l l 'a e Fale 34

Fokotu'u ke toloi Fale Alea ki he 'aho hoko 36

Mahu'inga 'o ha tu'utu'uni ki he mafatukituki e 'asenita e Fale 36

Mahu'inga fai fatongia he Fale ki he lelei fakalukufua e fonua 36

Taukave mahu'inga ke 'oua kau Sea Komiti Kakato ki ha fa'ahi 37

Kelesi 37

Fakama'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Toinga 38

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Monite, 26 Sune 2-17

Taimi: 1400-1405

S tini Le'o: Me;a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá. (Lord Tu'ivakan).

'Eiki Sea: M 1 . 'Eiki N pele, Fakafofonga 'o Niuá. Kamata mai.

Lord Fusitu'a: Tapu pea mo e 'afio 'a e Ta'eh maí. Tapu pea mo e Tu'i 'o Tonga, Tama ko Tupou VI. Tapu pea mo e Ta'ahine Kuiní, Nanasipau'u. Fakatapu atu ki he 'Eiki Seá, pea mo e Hou'eiki 'o e fonuá, kae `uma' e Hou'eiki Kapinetí, pea mo e Pule'angá. Peh 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kau N pelé, pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'at ke hoko atu 'etau feilaulau kia Sihova he efiafi ni.

<006>

Taimi: 1405-1410

(Kei hoko atu p 'a e lotu 'e he 'Eiki N pele Fakafofonga Ongó Niuá Lord Fusitu'a)

<007>

Taimi: 1410-1415

Lord Fusitu'a : (Hoko atu e lotu)....

Kalake T pile : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, 'Eiki Pal miá mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga N pele 'a 'Ene 'Afió, kae `uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'at ke fakahoko 'a e Ui 'o e Falé ki he 'aho ní, M nite 26 'o Sune 2017.

(Na'e lele ai pe heni 'a e taliui 'a e Hou'eiki M mipa)

<008>

Taimi: 1415-1420

Kalake T pile: (hoko atu e taliui)

Poaki

Kalake T pile: 'Eiki Sea, ngata'anga tali ui ho Fale, ko e 'Eiki M mipa p 'e taha 'oku 'ikai tali hono ui, 'Eiki N pele Vaea 'uh p 'oku kei hoko atu 'a 'ene poaki folau. M 1 'Eiki Sea.

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: M l . Tapu mo e 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga. Fakatapu foki ki he 'Ena 'Afifi , *King* Tupou VI ko e Tu'i 'o e 'o Tonga kae 'uma' 'a e Ta'ahine Kuini, Kuini Nanasipau'u mo e Fale 'a Ha'a Moheofo. Tapu foki ki he Pal mia mo e Hou'eiki Kapineti peh 'a e fakatapu ki he Hou'eiki N pele Fakafofonga 'a e Fonua kae 'uma' e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. M l mu'a e kei fakakoloa 'a langi 'o tau a'usia e 'aho ko eni kae 'uma' e uike faka'osi ke fai ki ai e alea'i 'etau Lao ko eni fekau'aki mo e Patiseti, 'oku toe p 'etau 'aho 'e f pea kapau 'e to e lava mo e ngaahi houa efiafi, malava p . Ko e, sai p ke tau hoko ki he, to e hoko ki he f kae tuku mu'a, 'oku 'i ai, na'e fiema'u foki ke fai ha fakama'ala'ala mai mei he 'Eiki Minisit *Public Enterprise* fekau'aki pea mo e vaka, 'uh ke tuku p mu'a ke ne me'a mai koe'uh ka tau toki hoko atu.

Fakamatala ki he palopalema he folau MV 'Otu Anga'ofa ki Vava'u

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma' e Hou'eiki N pele pea mo e kau Fakafofonga 'o e Hou'eiki 'o e Fonua. Fakatapu ki he 'Eiki Pal mia 'o Tonga kae 'uma' e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti. Fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Sea 'oku ou fakafeta'i he'etau a'usia 'a e 'aho fakakoloa ko eni pea mo e faingam lie kuo ke laum lie lelei ke tuku mai kae 'oatu p mu'a ha ki'i fakamatala fekau'aki pea mo e ki'i palopalema na'e hoko he folau 'a e 'Otu Anga'ofa na'e fakahoko 'i he Tu'apulelulu uike kuo 'osi, neongo na'e 'ikai mole ha mo'ui ka kuo ne u sia 'a e tokolahi na'e 'ikai ke lava 'o kau atu 'i he folau ko ia. 'I he Tu'apulelulu 'o e uike kuo 'osi na'e folau atu ai 'a e 'Otu Anga'ofa ki Vava'u pea ko e, ko 'ene folau faka, polokalama n molo p 'a'ana eni he'ene folau fakauike. Na'e kole pea mei he Siasi U siliana ke kau atu 'a e kongá 'ene kau folau ki he konifelenisi 'a ia na'e 'ikai ke hao ...

<009>

Taimi: 1420–1425

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: ... n ko ia na'e toki fakahoko 'anehengihengi, 'aneuhu. 'A ia ko e vaka ko ia 'anehengihengi ko e vaka ko ia ia ko e kau Fakafofonga Konifelenisi kotoa p ia 'a e siasí. Ko e 'ova ko ia mei aí na'a nau kole ke nau folau 'i he Tu'apulelulu uike kuo'osí. 'I ai e ta'efemahino'aki ai 'i he v 'o e kautahá pea mo e siasí he taimi ko hono 'omai e lisi p ko e toko fiha na'e fiema'u ke folau 'i he Tu'apulelulu kuo'osí pea iku 'o kamata hono fakatau atu 'ona 'o e tikité 'e he kautahá. Pea ko e taimi ko ia na'e 'omai ai e lisí kuo fu'u tokolahi 'a e tikite ia na'e 'osi fakataú fakataha'i pea mo e lisi ko ia na'e 'omai pea mei he siasí, tokolahi ange ia 'i he toko 400 ko na'e fakangofua, 'oku fakangofua 'e he laó ke folau 'i he vaká 'i he Tu'apulelulu uike kuo'osí. Na'e fai leva 'a e kole ki he Maliní na'a lava 'o faka'at mai ke 'alu hake mei he toko 400 'o toko 600 e pasesé ka na'e 'ikai ke tali 'e he Maliní tu'unga 'i he 'uhinga fakamalu'i p . Ko e palopalema eni Sea 'a ia ko e 'uhinga ia na'e tokolahi ai kinautolu na'e 'osi 'ai 'a e tikité ka na'e 'ikai ke lava 'o folau 'ova 'i he toko 400 'i he Tu'apulelulu kuo'osí.

Palopalema eni Sea ko e palopalema p ia 'a e kautahá 'oku ta'etokanga p fetu'utakí na'e tonu ke sai ange 'enau fetu'utakí mo fakapapau'i e ngaahi me'a ko na'e totonu ke fakapapau'í. 'Ikai ke to e fai ha tuli tonuhia holo ia ki ha tafa'aki. Pea mei he uike kuo'osí 'o a'u mai ki 'anenai, na'e fai ai e ngaahi fakataha pea fai e ng ue kia kinautolu na'e tupunga ai e palopalema ko ení, 'ikai ke fakapapau'i e ngaahi me'a ko ení. Pea ke fakapapau'i foki he 'ikai ke to e hoko 'a e palopalema ko ení he hokohoko atu 'a e fefolau'akí tautautefito ki he konifelenisi 'oku fakahoko 'i Vava'u pea mo e ngaahi 'aho k toanga 'oku tau hanga ki aí ki he Loló.

Na'e 'osi fakahoko ai p kole fakamolemole 'a e kautahá mo fakamahino kia kinautolu ko na'e 'ai ke folau ka na'e 'ikai lava 'o folau, kapau 'oku 'ikai ke nau to e fie folau 'e lava 'o *refund* kakato atu p 'enau s nití, pea kapau te nau lava 'o folau 'oku 'i ai e lele 'apongipongi, 'a ia ko e lele makehe ia 'apongipongi, te nau lava 'o fakahoko ai 'a 'enau folau ki Vava'ú, fakataha atu p mo e fanga ki'i *compensation* 'a e kautahá ke feinga p ke fakafiem lie loto 'o kinautolu na'e mo'unofoa heni 'o 'ikai ke lava 'o folau. Sea 'oku 'oatu ai p kole fakamolemole ki he kakai e fonuá koe'uhí ko e ta'etokanga ko eni 'a e kautahá pea hoko ai e palopalema ko ení ka 'oku fai e feng ue'aki lahi 'i he taimi ni pea mo e kautaha ni ke fakapapau'i ko 'etau hokohoko atu 'i he uike ua ko eni lolotonga e k toangá 'i Vava'ú 'e 'ikai ke to e hoko ha palopalema peh . Peh 'a e fakahoha'á Sea pea mo e kole fakamolemole atu p ki he kakai na'e uesiá, fakamolemole p ka 'oku fai homau lelei tahá ke fakapapau'i he 'ikai ke to e hoko 'a e palopalema ni. M 1 'aupito.

'Eiki Sea: M 1 'aupito 'Eiki Minisit . Pea ko u tui 'oku fiem lie p kakaí ki ai. Ka 'oku hang ko ho'o me'á, ke 'oua to e hoko e ngaahi me'a ko ia 'i he kaha'ú ke fakatupu loto mamahi ki he kakaí. 'O kapau 'e maau p ngaahi aleá he ko u tui 'e fakafiem lie. Pea 'i he taimi tatau p 'oku fakam l p koe'uhí he 'oku 'ikai ke 'ova 'a e p sesé he l miti 'oku fa'a, he kuo 'osi hoko 'a e palopalema 'i he kuohilí ka 'oku 'ikai ke tau to e fiema'u ke to e hoko ha palopalema peh . Pea ko ia 'oku fakam l 'Eiki Minisit 'oku lava ke fanongo mai e, koe'uhí kapau ko ena 'oku to e fakakaukau ke to e 'alu e vaká 'apongipongi ko 'Eiki Minisit ?

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: Koia Sea, 'apongipongi.

'Eiki Sea: 'Io. Koe'uhí 'oku, he ko u tui p 'oku kei tokolahi kakai 'oku fie 'ahia e, Vava'u koe'uhí ko e ngaahi k toanga ko eni 'oku fakahoko. Hou'eiki 'oku, ko u faka'amu p 'e lava ke 'osi 'etau ngaahi feme'a'aki 'i he uike ni p . Na'e tolotoloi mai p koe'uhí ko e ngaahi fiema'u 'a e 'Eiki Minisit Pa'angá mo 'ene Potung ué ki he ngaahi fakalelei 'oku fiema'u. Ka koe'uhí 'oku fiema'u p ke tau feng ue'aki fakataha ki he ngaahi me'a ko ení. Pea 'i he taimi tatau p na'a tau to e toloi mai p he 'aho ni koe'uhí ko e 'omai , 'a e tu'utu'uní ia mei he Fakataha Tokoní koe'uhí p ke 'omai 'a e Tohi Tangi ko eni 'a e, 'a kinautolu na'e 'ave ki he Fakataha Tokoní ki he 'Ene 'Afió. Pea ko u tui 'oku kei alea'i p me'a ko ení pea ko e fa'a, tau peh p 'oku tonu p ke tau tali p he 'oku kau p he ngaahi alea 'oku lolotonga fakahoko. Ka 'oku, pea na'e tuku p ia ki he Komití. Pea 'oku tuku p ia ki he Sea 'o e K mití p 'oku to e 'i ai ha'ane me'a ki ai. Pea ko e...

<001>

Taimi: 1425-1430

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tongá.

‘Eiki Sea ko e ngue na’e tuku mai ki he kimiti fekau’aki mo e tu’utu’uni ‘ene ‘Afi’i he Fakataha Tokoni ‘osi lava e ngue ki ai pea ko ena kuo ‘osi fakah mai e l pooti. Ka ko e kole p’ae motu’a ni ke kole ange mu’a ke ke tali mu’a he Feitu’u na ki he Kalaké ke lau kakato mai e, ‘a e l pooti ko eni ‘a e kimiti fakataha mo e kakano e l pooti pea mo e fokotu’u mo e *recommendation* he ‘oku, ke mea’i p’ae he Hou’eiki ‘a e ngaahi ‘uhinga na’e vakai’i he ‘e kimiti fekau’aki mo e tu’utu’uni ko eni. M l Sea.

P loti’i ‘o tali ‘a e ngue K miti Ngaahi Totonu Fale Alea

‘Eiki Sea: M l . Kole atu p’ae mu’a ki he, tau p loti p’ae ngue ke tali mu’a ‘a e ngue kuo fai he ‘e kimiti kae ‘osi ia kae toki fai hono lau e, ‘a e tohi ko eni. Ko ia ke loto ke tau tali ‘a e ngue lava e ngue ‘a e kimiti k’aki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Aisake Valu Eke, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, S miu Kuita Vaipulu, ‘Akosita H vili Lavulavu, Sosefo Fe’aomoeata Vakata, ‘Eiki Minisit Polisi, ‘Eiki Minisit Ako, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ngue Lalahi, ‘Eiki Minisit F fakatau’aki, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ngue, ‘Eiki Minisit Fonua, ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Pa’anga, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit e Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Nuku, ‘Eiki N pele Tu’ilakepa, ‘Eiki N pele Tu’i’ fitu. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki toko 24.

‘Eiki Sea: M l . Tali e, lava e ngue ‘a e kimiti. Ko u kole p’ae ki he Kalake ke k’aki p’ae ‘o lau mai e l pooti pea mo e, pea kau p’ae mo e fakataha p’ae ki he mo e tohi ko eni ‘a e PC.

Kalake T pile: Ko ia.

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘omai mei he ‘Ene ‘Afi . ‘Oku ‘ikai ke kau ai Sekelitali ia.

Kalake T pile: Ko ia.

‘Eiki Sea: Ko ia. M l .

L pooti Fika 12/2017 K miti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea.

Kalake T pile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Pal mia mo e Hou’eiki M mipa kakato ‘o e Fale kae ‘at’aki fakahoko hono lau ‘o e L pooti Fika 12/2017 K miti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea.

‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘a e L pooti Fika 12/2017 K miti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea.

Ko e tefito'i kaveinga 'o e l pooti ni ko e ola hono vakai'i 'e he k miti 'a e Tu'utu'uni Fakataha Tokoni fika 60/2017 'aho 22 'o Sune 2017 'a ia 'oku fekau'aki mo e Tohi Tangi mei he Kautaha S poti 'Amatua 'a Tonga K miti 'Olimipiki Fakafonua *TASANOC* fekau'aki mo hono kaniseli 'e he Pule'anga 'a e S poti 'a e Pasifiki 2019.

Ko e Tu'utu'uni Fakataha Tokoni ni fakataha mo e Tohi Tangi 'a e Kautaha S poti 'Amatua 'a Tonga na'e tuku mai mei he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki he k miti ni.

'Oku 'oatu heni L pooti fika 12 'o e k miti ni ke me'a ki ai 'a e Feitu'u na mo e Hou'eiki M mipa kotoa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Faka'apa'apa atu

Lord Tu'iha'angana

Sea 'o e K miti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea

'Aho 26 'o Sune 2017.

'Ulu'i tohi 'a e Fakataha Tokoni, Fika Tu'utu'uni 60/2017

Fekau'aki mo e Tohi Tangi 'a e Kautaha S poti 'Amatua 'a Tonga K miti 'Olimipiki Fakafonua *TASANOC* S poti 'a e Pasifiki 2019.

Ko u fiefia ke fakahoko atu kuo tu'utu'uni 'e he 'Ene 'Afi he Fakataha Tokoni 'i he Tu'utu'uni Fika 60/2017 'aho 22 'o Sune 2017 'o peh ,

Kuo finangalo 'a 'Ene 'Afi 'i he/mo e fale'i 'a e Fakataha 'a 'Ene Fakataha Tokoni ke fakahoko atu 'a e tohi tangi ki he Kapineti 'a 'Ene 'Afi pea ki he Fale Alea ki hono fakakaukau'i fakavavevave mo ha f me'a'aki.

'Oku kole atu ai heni ki ho 'ofisi ke fakahoko atu 'o 'ikai ha to e t loi ha ngaahi tatau 'o e tu'utu'uni 'oku h 'i 'olunga ki he Pal mia, Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti, 'Ateni Seniale, 'Ofisa Pule Ng ue 'a e Potung ue 'o e Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, 'Ofisa Ng ue Potung ue Lao mo e Fakahinohino Lao ...

<002>

Taimi: 1430-1435

Kalake T pile: Fakamo'oni hingoa,
(Viliani Malolo),
'EIKI TAUHI SILA.

‘Aho Tusite 6 ‘o Sune 2017.

Ko ‘Ene ‘Afió, Kingi Tupou VI
Tu‘i ‘o e ‘Otu Tonga
Palasi Faka-Tu‘i
NUKU‘ALOFA.

‘E Ho‘o ‘Afió

**TOHI TANGI FEKAU‘AKI MO E TU‘UTU‘UNI ‘A E PULE‘ANGA KE KANISELI
‘A E FAKAHOKO ‘O E SIPOTI PASIFIKI 2019.**

‘I he loto faka‘apa‘apa mo‘oni mo laum lie mamahi‘i ‘o e sipotí, mo‘ui leleí

Lord Tu‘iha‘angana: Sea, ka u ki‘i tokoni atu pe ‘uhingá ko e me‘a na‘a ku kole ki ai ki he Feitu‘u na, ‘a e motu‘a ni.

‘Eiki Sea: Me‘a mai.

Lord Tu‘iha‘angana: Ko e ‘uhingá pe ko e l kootí mo e me‘á, ko e ‘uhinga ia e me‘a ko na‘a ku kolé ke lau mu‘a e me‘a ko eni na‘e ... ‘a e ‘uhinga na‘e ... ‘a e K mití pea toki hoko atu ki he Tohi Tangí. Talateú pea mo e ngaahi ‘uhinga ko na‘e ... ‘o a‘u ki he ngaahi fokotu‘ú pea toki hoko atu leva ha tu‘utu‘uni ‘a e Seá ke lau e Tohi Tangí. Kamata he Talateu ‘o e ng ue ‘a e k mití na‘e faí.

Kalake T pile: Talateu mei he L pooti ‘a e K mití.

Ko e L pootí ni ko e ola ia ‘a hono vakai‘i ‘e he K mití, ‘i he Fakataha Fika 18/2017 ‘o e ‘aho 26 ‘o Sune 2017, ‘a e Tu‘utu‘uni Fakataha Tokoni Fika 60/2017 ‘o fakatatau ki he Tu‘utu‘uni Fika 176 ‘o e *Ngaahi Tu‘utu‘uni Ng ue ki he Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Aleá.*

Ko e L pooti ni ‘oku Konga 2. Ko e Konga 1 ‘oku lave ia ki he ola ‘o e ng ue ‘a e K mití ki he Tu‘utu‘uni Fakataha Tokoni Fika 60/2017. Ko e Konga 2 ko e fakam ‘opo‘opó mo e fokotu‘ú.

Ola ng ue Komiti ki he Tu‘utu‘uni Fakataha Tokoni fika 60/2017

KONGA 1: OLA ‘O E NG UE ‘A E K MITI KI HE TU‘UTU‘UNI FAKATAHA TOKONI FIKA 60/2017 FEKAU‘AKI MO E TOHI TANGI MEI HE KAUTAHA SIPOTI ‘AMATUA ‘A TONGA K MITI ‘OLIMIPIKI FAKAFONUA (TASANOC) FEKAU‘AKI MO HONO KANISELI ‘E HE PULE‘ANGA ‘A E SIPOTI ‘A E PASIFIKI 2019.

'I he Fakataha Fika 18/2017 'o e 'aho 26 'o Sune 2017, na'e me'a ai 'a e Hou'eiki M mipa 'o e K mití ki he Tu'utu'uni Fakataha Tokoni Fika 60/2017 'a ia na'e tuku mai ai mei he Fakataha Tokoni 'i he 'aho 22 'o Sune 2017, 'a e tu'utu'uni ni:-

“Kuo finangalo 'a 'Ene 'Afió, 'i he mo e fale'i 'a 'Ene Fakataha Tokoni, ke fakahoko atu 'a e Tohi Tangi ki he Kapineti 'a 'Ene 'Afió pea ki he Fale Aleá ki hono fakakaukau'i fakavavevave mo ha feme'a'aki.”

Na'e laum lie lelei 'a e Hou'eiki M mipa 'o e K mití ke fakah atu 'a e Tu'utu'uni Fika 60/2017 mei he Fakataha Tokoni ka na'e fakatokanga'i pe 'e he Hou'eiki M mipa 'a e ngaahi me'a ni:-

- (i) Neongo 'oku 'ikai ke 'i ai ha founa ng ue lolotonga ki hono tuku mai ha Tohi Tangi na'e fakahoko ki he 'Ene 'Afió, ka 'e malava ke ng ue'aki p 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá 'a hono mafai fakatatau ki he Tu'utu'uni 1 (2), pea 'e malava ke to e ng ue'aki 'a e Tu'utu'uni 3 ke ta'ofi fakataimi 'a e ngaahi tu'utu'uni 'i ha loto ki ai 'a e Fale Aleá.
- (ii) 'Oku 'i ai pe 'a e mafai 'i he Kupu 8 'o e Konisit tone ki he Ngaahi Tohi Tangi ki he 'Ene 'Afió pea peh ki he Fale Aleá.
- (iii) 'Oku 'i ai 'a e 'uhinga lelei 'aupito 'a hono tuku mai mei he Fakataha Tokoni 'a e Tu'utu'uni ni fakataha mo e Tohi Tangi na'e fakahoko ki he 'Ene 'Afió, koe'uhí ko e kaveinga fekau'aki mo e Sipoti 2019 'oku lolotonga feme'a'aki ki ai 'a e Fale Aleá.

Na'e hili 'a e feme'a'aki 'a e Hou'eiki M mipa 'o e K mití 'i he Tu'utu'uni ni pea na'e mahino ai 'oku nau laum lie lelei ke fakah atu 'a e Tu'utu'uni Fakataha Tokoni Fika 60/2017 fakataha mo e Tohi Tangi na'e fakahoko ki he 'Ene 'Afió, ki he Fale Aleá.

KONGA 2 : FAKAM 'OPO'OPO MO E FOKOTU'U

Kuo laum lie lelei 'a e Hou'eiki M mipa 'o e K mití ni ke fokotu'u ki he Fale Aleá 'o anga peh ni :-

Ngaahi Fokotu'u:

- i. Kuo fakakakato 'e he Tu'utu'uni Fika 60/2017 'o e 'aho 22 Sune 2017 'a e Fakataha Tokoni 'a e Tu'utu'uni Fika 176 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha 'a e Fale Aleá;
- ii. Pea 'oku fokotu'u ke lau pea alea'i fakataha pea mo e ngaahi pepa ng ue kuo 'osi fakah ki he Fale Aleá fekau'aki mo e Sipoti 2019.

Tohi Tangi fekau'aki mo e Tu'utu'ubni Pule'anga ke kaniseli Sipoti 2019

TOHI TANGI FEKAU'AKI MO E TU'UTU'UNI 'A E PULE'ANGA KE KANISELI 'A E FAKAHOKO 'O E SIPOTI PASIFIKI 2019.

‘I he loto faka‘apa‘apa mo‘oni mo laum lie mamahi‘i ‘o e sipotí, mo‘ui leleí mo e ma‘u‘anga mo‘uí ...

<003>

Taimi: 1435-1440

Kalake T pile:.... kafa‘aki ‘a e ‘ofá mo e mateaki‘i fonua, lotú mo e talamalu ‘o Tongá. ‘Oku mau fie fakatau folofola atu ki he ‘Afió na ‘a e Tohi Tangi ni, mo ‘emau matu‘aki tautapa atu ki ha tokoni ‘e ala lava ai ke fakafoki mu‘a ‘a e Tu‘utu‘uni ko ia ‘a e Kapineti ke kaniseli ‘a e pou pou ‘a e Pule‘angá ‘i hono fakahoko ‘a e S poti Pasifiki 2019.

‘Oku pole‘i ‘e Tonga ke ne fakahoko ‘a e S poti Pasifiki, hono hongofulu-ma-ono ‘o e uafe-taha hiva. Na‘e tatau mo e ha ‘a e haka ‘i he langi kuo taú mo e p tapata ‘a e tu‘unga m tu‘a mei he K miti S poti Fakafonua ‘Olimipiki ‘a Tonga, *TASANOC*, ‘i hono taki atu ‘e he Tama Pilinisi Ata pea pou pou mai ki ai ‘a e Minisit S poti, ko e Fakafongua Pule‘anga, Lord Vaea, ka ko e Palesiteni Le‘ole‘o ‘o e *TASANOC*.

‘I he ikuna kafakafa mo e falala mai ‘a e kau m mipa ‘o e tukui fonua ‘o e Pasifiki ke foaki mai ‘a e totonu ke tau fakahoko ‘a e S poti Pasifiki hono hongofulu-ma-ono ‘i he ta‘u 2019, lolotonga ‘a e fakataha lahi ‘a e K miti Sipoti ‘o e Pasifiki, ‘i ‘Uvea mo Futuna ‘i he ‘aho hongofulu-ma-hiva ‘o ‘Okatopa, 2012.

Ko e p p aki mo e fakaafe mei he Taloni ‘a e ‘Afió na, na‘e fakahoko ‘e he Tama Pilinisi ‘o fakaava ‘aki ‘emau kolé, lolotonga ‘a e fakataha lahi. Na‘a mau ongo‘i p ‘a hono ue‘i fakam fana ki he loto ‘o e kau m mipa mei hotau ngaahi fonua kaung ‘api ko ia ‘e uofulu-ma-ua pea mo ‘enau pou pou, falala mo e tui ‘e malava lelei pea kuo taimi ‘i Tonga ni, ke tau fakahoko ‘a e S poti Pasifiki, pea toki mo‘oni ‘a e lau ‘a e Punake. Kuo mau lave ai p ‘a e manuvaivai ‘i he fangota ‘a e Lulutai.

Faingamalie koula ki Tonga ke fai mai ki ai Sipoti 2019

Ko e faingamalie koula eni ma‘a e fonua. Na‘a mau v sone ‘aki ‘a e langa ‘o e S poti 2019 mo e hokohoko atu. *“Building 2009 Games and Beyond”*, mo kaveinga ng ue ‘aki ‘a e hotau kakai, ko ‘etau s poti ia. *“Our people our games.”* Pea na‘a mau lau ko e faingam lie koula p eni ki ho kakai, ke nau tu‘u fakataha ‘o ng ue mo langa ‘a e fonua ‘i he tapa kotoa. S poti, Ako, Takimamata, Pisinisi, Ng ue, Toutai, kae ‘uma’ ‘a e Familí, ‘i hono fakava‘e mai ‘e he S poti Pasifiki ‘o e 2019.

Ko e ta‘u eni ‘e 28, talu mei he S poti Si‘i ‘a e Pasifiki na‘e fakahoko ‘i Tonga ni, ‘i he 1989, pea ko hono ngaahi naunau mo e ngaahi mala‘e ko ia ‘oku kei ng ue‘aki mai ‘e he ngaahi S poti, ‘o ‘ikai ha to e langa fo‘ou p tanaki ki ai. ‘Oku kau heni ‘a e mala‘e Teufaiva, Fale Mamata S poti ‘i ‘Atelé, mo e ngaahi mala‘e tenisi, peh ki he mala‘e T pulu ‘i Manamo‘ui. Ko e nunu‘a ‘o ha mole ‘o ha fa‘ahinga faingamalie ‘o Tonga, ‘i hono fakahoko ‘o e S poti Pasifiki 2019, mo e maumau‘i ‘o e Alepau Fakahoko S poti. Tukukehe ange ‘a e mole hono faingamalie fakapa‘anga, faka-‘ikonomika, faka-takimamata mo hano langa ha ngaahi mala‘e s poti mo e ma‘u mo ha ngaahi

naunau s poti fakatu'apule'angá. Ka 'e hoko 'a e tu'utu'uni ko eni, ke to'o ai 'a e falala mo e poupou mei hotau ngaahi fonua kaung 'apí na'a nau foaki mai 'a e S poti Pasifiki 2019 ke tau fakahokoó. 'E 'ikai ngata aí. Ka 'oku ne toe kaiha'asi fakamalohi 'a e totonu mo e ngaahi mon 'ia na'e mei utu 'e he fanau S poti mo hono ngaahi kupu fekau'aki, ngaahi kulupu to'utupú, ngaahi siasi mo e 'apiakó, Pisinisi mo e ngaahi ng ue'anga, 'o kau katoa ki ai 'a e kakai 'o Tonga fakalukufua mo tu'apule'anga.

Mole fakapa'anga ki Tonga he kaniseli Sipoti 2019

'Oku to e mafatukituku foki ko e hanga mai 'a e ngaahi ng ue fakalao 'i hano faka'ilo 'o e Pule'anga 'o e 'Afió na, 'i hono maumau' 'i 'o e Aleapau ng ue S poti na'e fakamo'oni ki ai 'a e TASANOC, ko eS poti 'o e Pasifiki mo e Pule'anga 'o Tonga. 'E hoko eni ko e mole lahi fakapa'anga ki he Pule'angá mo e fonuá, 'o ka kapau 'e ikuna 'a e Kosilio ki he Fakamaau'anga.

'Oku mau tui ta'e to e veiveiua, ka mole 'a e faingamalie 'o Tonga ke nau fakahoko 'a e S poti Pasifiki ki he 2019, ko 'etau t puni'ia 'a e matap 'o ha to e faingamalie 'i he kaha'u mo 'etau tali ai ha ngaahi ta'u lahi.

P usi'i mo lavaki'i 'e he Pal mia 'a e f nau ako mo e kakai 'o e fonua. Ko e kongani 'a e me'a ka ko e pal mesi 'a e Pal mia 'i he Ouau |Fakaava 'o e S poti 'a e Ngaahi Kolisi 'a Tongatapu ni 'i he 'aho T site 25 'o 'Epeleli, 2017.

'Oku ou fie fakamanatu atu kia kimoutolu 'oku teuteu ke fai mai ki Tonga ni 'a e S poti 'a e ngaahi Fonua 'o e Pasifiki 'i he 2019. "F nau va'inga, 'oku 'i ai 'a e teuteu lahi 'a e Pule'anga ni pea ko 'etau faka'amu ia, ke 'osi.....

<004>

Taimi: 1440-1445

Kalake T pile: ... ange 'a e sipoti 'o e uike ni, pea 'oku tau lava ke tau ma'u h kau sipoti lelei koe'uhí he 'oku tau fiema'u ha ngaahi m tali. Ko ia 'oku 'i ai 'a e fakafalala kiate kimoutolu f nau ke lava ke mou fakah h he 'aho ni homou ngaahi tal niti ke lava ke teuteu ki he sipoti 'a e Pasifiki.

Lohiaki'i f nau mo e kakai e fonua

Ko ia 'oku peh 'a e faka'amu mei he Pule'anga pea fakatau ange ke hoko 'a e sipoti 'o e 'aho ni ko ha k toanga fakafiefia kia kitautolu kotoa 'ikai ke ngata p 'i he ngaahi ako k ki he Pule'angá pea mo e f nau ako.

Ko e te'eki lava eni ha uike 'e 3 mei he 'ene talaki ko 'eni 'a e faka'amu mo e pal mesi 'a e Pule'angá ke teuteu lahi 'a e f nau akó mo e sipoti ki he sipoti 'a e Pasifiki kuo ne kaniseli ia 'e ia, k na'e 'osi palani p ia ke fai 'a e me'a kehe. Kae p 'usi'i, ko e p 'usi'i mo e lavaki'i eni 'oku fu'u ta'engali pea 'ikai totonu ke hoko 'a e hanga 'e he taki 'o e Pule'angá 'o faka'amanaki'i k ko hono lohiaki'i 'a si'etau f nau ako pea mo e kakai 'o e fonua. Ko hono fakalelei'i p 'oku totonu ke liliu 'enau tu'utu'uni kuo talaki kae fakahoko ke mo'oni 'a e tukup na'a ne fai.

Loto taha ngaahi Komiti Sipoti Fakafonua ke fai pe Sipoti 2019

Loto taha 'a e ngaahi Komiti Sipoti Fakafonua, ke kei fakahoko mai p 'a e Sipoti Pasifiki 2019.

Na'e ui 'e he Komiti Sipoti Fakafonua mo e 'Olimipiki 'a Tonga (*TASANOC*), ha fakataha lahi makehe fekau 'aki mo e tu'utu'uni ko eni 'a e Pule'anga ke 'oua 'e fakahoko mai ki Tonga 'a e Sipoti 'a e Pasifiki 'i he 2019. Na'e 'i ai 'a e kau M mipa mei ha ngaahi komiti sipoti fakafonua, pea na'a nau loto taha ke kei kole p 'a e Pule'anga ke fai ha fakataha mo ha alea ki he kaveinga ni, koe'uhí p 'a e kaha'u 'o e hako tupu 'i he sipoti, he 'oku nau tui hono kotoa 'oku totonu ke tu'ul hoko ai p 'a e fakahoko mai ki Tonga ni 'a e sipoti.

Poupou mo e tautapa mei he kau sipoti 'o hotau konga Tonga 'i muli.

'Oku mau ma'u eni mo e Tohi Tangi mei he Konga Tonga 'i Aotearoa, kautaha sipoti 'a Tonga 'o Aotearoa, *TASA*, pea taimu'a mai ai 'a e finemotu'a mei he funga Mahof , (tongi 'a e tupe 'o e funga taua, *Dame Valerie Adams*) pea peh mo e tohi meia Pita Taufatofua mo nau kole mai ke hoko atu p 'a e feinga ki he Pule'anga ke liliu 'enau tu'utu'uni, koe'uhí ko e kaha'u fakasipoti mo e mo'ui lelei 'a e hako tupu ho kakai. ('Oku mau fakapipiki atu mo e tatau 'o e ngaahi tohi ni).

'Oku tangi mai mo e kau mamahi'i sipoti mei 'Asitel ia, pea 'oku nau fokotu'u ai 'a e polokalama fo'ou ko e Timi Tonga, *Team Tonga*, ke tokoni ki he'emaui feinga 'oku fai, ko 'enau taumu'a ke tau konga fakataha hono malu'i 'o e tuku fonua, Konisit toné mo e Fale 'o Tupou mei he ngaahi peau t 'o taimi.

Kavenga fakapa'anga 'a hono fakahoko 'o e Sipoti Pasifiki, 2019.

Ko e mafatukituki leva 'o e ngaahi kaveinga fakapa'anga 'e fakahoko 'o e sipoti Pasifiki 2019, 'oku mole ke mama'o ke mafasia tokotaha ai 'a e Pule'anga na'e fakamo'oni ko e poupou ki he Sipoti 2019, pea hang ko e founa ng ue maheni 'i he ngaahi fonua na'e 'osi fakahoko ai, 'oku ha'amo taha pea pikipiki uma mo vaevae manava ki ai foki mo e ongo lepa touaki ko ia ko e ngaahi polokalama tokoni 'a e 'otu Pule'anga mo hotau hoa ng ue langa fakalalakaka pea mo e komiti fokotu'utu'u 'o e sipoti 'o 'aloua mo hono kau siponis mei he tafa'aki fakapisinisi fakaloto fonua mo fakavaha'apule'anga.

Konga lahi langa ki he Sipoti 2019 fai pe ngaahi hoa ng ue 'a Tonga

Ko e konga lahi 'o e ngaahi fakamole ki he langa 'e fua p 'a e he ngaahi Pule'anga pe ko hotau hoa ng ue. Na'e toki fakamo'oni'i 'e he Pule'anga mo e Lepapulika 'o e Kakai 'o Siaina 'a e tokoni pa'anga 'e nimangofulu m nima(55m) miliona ki he ngaahi mala'e va'inga mo e naunau ki he Sipoti Pasifiki 2019, ke fakahoko 'i he konga mala'e 'o e 'Apiako M 'olunga 'o Tonga. 'Oku mau tui 'oku totonu mo taau ke tau tu'u 'o poupou pea tau ng ue fakataha ke teke 'a e ngaahi tokoni fakalalakaka ni he ko e lelei ai p 'a e sipotimo e hako tupu ho kakai. K ko eni kuo te'eki ke lava ha ngaahi uike si'i mei he foki atu 'a e ka u t palani 'enisinia, mo e kau mataotao

tufunga mei Siaina, kuo fakah mai 'a e tu'utuuni kehe ia mei he Pule'anga. Kuo tokoni mai 'a Nu'usila ki hono ngaahi 'o e mala'e Teufaiva, ko 'Asitel lia ki ha ngaahi ng ue p fekau 'aki mo e teuaki 'o e sipoti pea peh ki Siapani ki he tokoni fakan unau va'inga, 'o ('ikai ko ha mole fakapa'anga p ongosia ai ho Pule'anga).

Na'a mau kumi tokoni ki he 'Eiki Minisit Pa'anga ...

<005>

Taimi: 1445-1450

Kalake T pile: ...Pa'anga M 1 1 Dr. 'Aisake Eke, pea ne peh 'oku faingam lie p 'a e ngaahi me'a fakapa'anga pea 'oku to e kau p ia he Patiseti ki he ta'u fakapa'anga hoko, 'a hono t naki 'o e pa'anga 'e lava lelei p ai 'o ng ue 'o 'ikai ha fiema'u ke fai he Pule'anga ha n p ha to e t naki tukuhau makehe koe'uh na'a to e uesia ai 'a e kakai 'o e fonua. Na'e to e me'a'aki p eni 'e he 'Eiki Minisit Pa'anga Lolotonga Hon. Tevita Lavemaau mo ne fakapapau'i mai 'oku faingam lie fakapa'anga p ke fakahoko mai 'a e sipoti ki Tonga ni. Pea 'oku 'ikai tui ia ko e 'uhinga fakapa'anga ne makatu'unga ai hono kaniseli ai 'o e Sipoti Pasifiki 2019.

Tokoni ki he Ngaahi 'Apiako Kolisi

'I he ngaahi fokotu'utu'u langa ki he sipoti, 'e ng ue'aki 'a e ngaah fakamole 'a e ngaahi falemohe, falekai mo e lokiako ke nofo ki ai 'a e kau sipoti 'e toko tolu afe ki he f afe tupu te nau 'i heni, pea 'e laka hange 'i he pa'anga 'e 17 miliona 'a e fakamole 'e fakahoko ki hono fakafo'ou mo fakalelei'i 'a e ngaahi lokimohe, faleako, lokikai, peito kae'uma' 'a e ngaahi mala'e va'inga 'o meime'i kotoa 'o e ngaahi kolisi 'i Tongatapu ni, ko e mole lahi eni ne mei ma'u he ngaahi kolisi mo e f nau ako 'o ka kaniseli 'a e sipoti Pasifiki 2019.

Fakata'e'aonga'i 'o e Lao Fika 2/2013 Lao ki he Fokotu'utu'u ki he Sipoti 'a e Pasifiki 2013.

'I he ngaahi 'aho si'i ko eni ne toki maliu atu ne to e fakamahino mai ai he Pal mia mo e ni'ihi 'o 'ene kau Minisit t ko e taha 'o e 'uhinga mamafa kuo nau kaniseli ai 'a e sipoti 'o e Pasifiki ko e 'ikai ke nau tui p te nau fie fakahoko 'a e fatongia ko ia 'o e Pule'anga 'o fakatatau ki he lao kuo paasi 'i Fale Alea pea 'oku kei lolotonga kei laum lie lelei. 'Oku mau puputu'u pea mo t lafili 'i he fa'ahinga founa ng ue ko eni, 'oku hoko eni ko e fakatupu 'o ha ta'efalala'anga ki he fa'ahinga to'o fatongia 'a e Pule'anga 'i hono maumau'i 'a e lao 'o e fonua 'o fai 'i he 'ilo'ilo pau.

Aofangatuku

Mau fakatau folofola atu mo e loto fakat kilalo mo'oni mo e faka'apa'apa fakataha mo e poupou 'a e tokolahi 'o e kau fakamo'oni ki he tohi tangi mei he ngaahi K miti Sipoti Fakafonua, kau sipoti, f nau ako, hako tupu mo e kakai 'o ho fonua mo muli na foki.

Na'e T folofola'aki 'e he 'Uluaki F 'i he'ene ongo'i mo e 'ofa ki hono kakai 'o peh " 'Oku 'auha hoku kakai ko e masiva 'ilo".

‘Oku mau tautapa mo e fakataufolofola atu fakataha mo e palofisai ‘a e Tohi Pal veape vahe 29:18
“ ‘I he ‘ikai ha pal fisai ‘oku ta’emapule’i ‘a e kakai k ko ia ‘oku tauhi ‘a e lao ko e mon ’ia”

‘Oku ‘oatu ‘emau talamon mo e lotu h faki ki he ‘Afiona mo e Fale ‘o Ha’a Moheofo ke kei lakalakai mon ai p mo fakakoloa mai mei langi na ha ngaahi tapuaki lolotonga ho pule, ko homau Tu’i pea ‘oku mau nofo mo e taliangi atu ko ho kakai.

Ko maotolu eni ko ho kakai ‘oku mau fakamo’oni hingoa ‘i he Tohi Tangi ni.

‘Eiki Sea ‘oku fakamo’oni ki ai toko uaape f ngeau tupu.

M 1 ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: M 1 pea ko ia Hou’eiki ‘oku ou kole p mu’a ke tukuhifo p ki homou feme’a’aki, pea ‘oku ou faka’amu p ‘oku mou ma’u p ‘a e laum lie lelei ke fai e felingiaki pea ‘i he taimi tatau p ke mou fakakaukau ‘oku toe p ‘etau ngaahi ‘aho si’i, k koe’uh ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku mahu’inga ki hotau kakai, pea ‘oku ou tui ‘oku tau fai p ia ‘i he loto hangam lie mo e loto tui ko e ngaahi me’a kotoa p ‘oku lava kapau ke tui ta’eveiveiua ko e me’a ‘e malava, pea kapau ke tui ta’eveiveiua ‘oku ‘ikai ke malava ko e me’a ia, kae tuku atu p ia kia kimoutolu ke fakatatau mo ‘etau ngaahi fuakava kuo fai he Fale ko ‘eni, pea ko ia Hou’eiki ‘oku ou tui p ‘oku ‘afio’i p he ‘Afio ‘a e me’a hono mafai, k ‘oku ‘ikai ke fiema’u ke fakahoko e mafai ko ia. ‘Oku ‘omai p ki he Fale ke fai p ho’omou feme’a’aki ‘i he loto ‘oku hangam lie ko e h e me’a ‘oku lelei ma’a e fonua pea fai e me’a ko ia. ‘Oku ‘ikai ke ...

<007>

Taimi: 1450-1455

‘Eiki Sea: ...Ke tau fai ha me’a pea ...koe’uh ke uesia ai hotau kakai mo hotau Pule’anga pea mo e fonua, pea ko e me’a p ‘e taha ‘oku to e fakamanatu ‘oku ‘i ai ‘a e Pule’anga ‘e taha ‘e to e hoko mai ke ne fakaa’u ‘a e fo’i amá, he koe’uh ko e me’a ko na’e hoko ‘i he kuohilí na’e ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ia, na’a tau tu’u tautolu ‘i he kulokula k na’e ‘ilo p ‘a e ngaahi tu’unga ko ia k na’e fai p ‘a e ng ue ‘o tau a’usia mai ‘o mou hoko taki mai ‘a e fo’i amá, kai kehe ‘oku ‘i ai ‘a e fakakaukau kehe mahalo kuo t e fo’i ama ia, k ‘oku tau faka’amu p ‘i he laum lie lelei ‘i he Pal mia ke fai homou ng ué, pea ko ia ‘oku ou tukuhifo p ‘a e me’a ko ia na’e fakahoko mai ki he feme’a’aki koe’uh ka tau hoko atu.

L pooti ng ue K miti Pa’anga ki hono fakatonutonu Patiseti

Lord Nuku: Tapu p pea mo e ‘Eiki Sea fakatapu atu ki he ‘Eiki Pal miá, ko e tu’u hake p ‘a e motu’a ni ia ‘Eiki Sea koe’uh ke fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘a e ng ue na’e tukuhifo mei ho Fale ki he K miti Pa’angá pea kuo ‘osi kakato, ‘oku ou tui p kuo ‘osi fakaa’u atu p ‘e he Kalaké ki he Feitu’u na e ng ue ko e ng ue foki ko ia na’e fekau’aki pea mo hono fakatonutonu ‘o e Patiseti ‘o e Fakamatala Fakapa’anga ko ‘o e 2017/18 pea na’e ‘osi lava lelei ‘a e ng ue ‘a e k miti ki ai, pea na’e ‘i ai p mo e tohi ‘a e ‘Eiki Minisit Pa’anga na’e fakah mai’aki k koe’uh ko e fakahoko atu p ne lava lelei e ng ue pea tali p ‘e he k mití ke tuku p ki he ‘Eiki Minisit

Pa'anga ke tau fononga p p ko e h 'ene ngaahi fakatonutonu pea ne toki me'a mai'aki p 'i lalo 'i he taimi hono alea'i, k ko e fakahoko atu p Sea ko e ng ue na'e tukuhifo na'e lava lelei p .

'Eiki Sea: M l 'aupito e Sea e K miti Pa'anga, k koe'uh ko e me'a p te tau alea'i e me'a ko eni, 'osi pea fakafoki ki he Fale, koe'uh pea toki fakahoko mai 'a e ng ue ko ia he 'oku tuku p ki he Minisit Pa'anga ia ke ne...'uh kuo 'osi tali foki 'a e lau tu'o ua pea ko e ngaahi fakatonutonu 'e toki ...kuo fai p , kuo fai p he me'a ko ia, mahalo ko e toki fo'ou eni hono fai 'a e me'a ko ia 'i ha fa'ahinga Patiseti, kai kehe 'oku 'i ai p 'a e mafai he Sea ke ne fai e tu'utu'uni ko ia. Kae te'eki ai ke tau liliu 'oku 'i ai p 'a e kole ki he Tokoni Pal mia na'e 'i ai 'a e lave ki he'etau vakapuna pea na'e ...he na'e fiema'u foki mahalo na'e 'ohake 'e he Fakafofonga 16 k 'oku 'i ai ha ngaahi solova 'o e palopalema ko ia 'oku ou tui te tau fe'ao atu p pea mo e fiema'u lahi 'aupito 'a e fa'ahinga *transport* ko eni ki Tokelau mo 'etau kakai Tokelau, mahalo ko e toki sai, mahalo kuo ng ue 'a e vakatahi, k 'oku to e 'i ai ha palopalema tuku p ki he Minisit *Civil Aviation* 'oku 'oku 'i ai ha tali mai mei Taumu'a?

Tali Pule'anga ki he hoha'a he palopalema he folau vakapuna

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea m l e ma'u faingam lie, tapu p mo e Feitu'u na tapu mo e Hou'eiki M mipa e Fale, 'io na'e 'osi fai p 'a e p talanoa 'a e feme'a'aki p 'a e Hou'eiki M mipa fekau'aki pea mo e ngaahi, fekau'aki p mo e tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a e *air fare* pea mo sio ki he fanga ki'i kupu ai fakalao, ko e me'a p 'oku mahino heni 'oku fiema'u ke fakamahino ange 'a e pa'anga 'e 11.50 he 'oku 'i ai 'a e tafa'aki 'e ua ki he talanoa pea na'e 'osi fai 'a e tu'utu'uni 'a e potung ue ko eni 'a e sivile mahalo p 'e toki fakahoko atu he 'Eiki Minisit ke ta'ofi 'a e 11.50 fakamuimui taha, pea ko e hoko atu p ki ai na'e fiema'u p ke 'omai mo ha *legal opinion* Solisitoa Seniale pea 'oku fakatatali ke fahoko mai p 'oku 'osi ma'u ki he Potung ue ko eni 'a e *Civil Aviation* pea na'e to e mahino p ai na'e 'i ai 'a e felotoi ke *subsidize* 'a e folau ko eni 'a e vakapuna ki Niua Sea pea 'oku 'i ai 'a e femuimuiaki p na'e lolotonga p na'e lolotonga p 'oku fakahoko ko p 'ikai k na'e 'osi 'i ai 'a e aleapau mei he Pule'anga mo e kautaha vakapuna ke holoki ko e 'uhinga ke *subsidize* e Pule'anga kae lava 'o fai e folau ko eni ki he ongo Niua Sea ko e tu'u ia ko he taimi ni Sea 'oku 'i ai 'a e talitali ke fakapapau'i 'oku ma'u mai 'a e *legal opinion* ko mei he Solisitoa Seniale kae toki hoko atu ai Sea m l pau p 'e toki t naki mai e Minisit ha me'a ai k ko e fakamuimui taha p ia Sea m l .

'Eiki Sea: M l 'aupito Tokoni Pal mia, 'a ia ko kitautolu ko eni mei Tonga Mama'o atu totonu ke mou tokanga 'aupito ki he ngaahi me'a ko ia, ko ia 'Eiki Minisit *Civil Aviation*.

'Eiki Minisit Potung ue Ngaahi Ng ue Lalahi: M l 'Eiki Sea ko e kakato p ena ia 'o e ngaahi fakamatala ne fakahoko atu he tokotaha ko ena 'oku ne tokanga'i 'emau ki'i k miti fakataimi, na'e 'oatu p 'a e l pooti 'a e Tal kita...

<007>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Minisit Potung ue Ngaahi Ng ue Lalahi: .. mei he *Civil Aviation* ki he Fakafofonga Laó, ke ne veteki mai 'a e ngaahi femahino'aki kehekehe ko eni fekau'aki mo e pa'anga 'e \$11. Pea 'i

he taimi tatau, na'e 'oatu mo e kole ki he *Airline* ke ta'ofi fakataimi hono t nakí, kae 'oleva ke mahino mai 'a e aofangatuku ko eni mei he Fakafofonga Lao. Pea ko e me'a ia 'oku lolotonga tatali ki aí, kae 'oleva ke mahino mai 'a e *Solicitor General* mo 'ene me'a fakalao

'Eiki Sea : M l 'aupito 'Eiki Minisit . 'Eiki N pele, 'oku 'i ai ha me'a 'oku...

Fakama'ala'ala a'u \$361.50 e totongi taimi ni fea vakapuna ki Vava'u

Lord Tu'ilakepa : Tapu p pea mo e Feitu'u na, tapu atu ki he 'Eiki Pal miá kae 'uma' 'a e Hou'eiki Fale Aleá 'Eiki Sea. 'Oku ou fakam l atu p au ia he *issue* tatau ko eni ia 'oku me'a mai ki ai 'a e Tokoni Pal miá pea mo e Minisit ko eni ki he Takimamata, tokanga'i 'a e fefolau'aki vakapuna. 'Oku ou faka'amu p ke fakapapau'i ange hang ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisit Takimamata. 'A ia 'oku nau kole ke ki'i toloi. Ka ko e tu'u he taimi ní 'oku 361.50 'a e *one way* 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Kuo hiki ia mei he 330 – 361?

Lord Tu'ilakepa : Ko 'eku 'oatu eni 'a e fika mo'oní Sea, he na'a ku totongi 'a e tikite hoku hoá 'oku folau he Falaite ko ení he 10:00 he vaka he 10:00, na'e pa'anga 'e \$361.50, 'a ia 'oku 723 'a e *round trip*. Ko e 'uhinga p 'eku 'ohaké he ko ena 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Minisit ko ení, he na'a nau kole ke .. 'oku 'ikai. Ko 'eku fakahoko atu p 'oku 'ikai, 'oku lolotonga lele p 'i he totongi ko ia 'oku tau kole ko ke fai mo ki'i tukuatu kae fakapapau'i. He ka 'alu 'o a'u eni 'Eiki Sea ke fai ha fakatonutonu 'i he me'a ko ení, pea 'e iku f f leva 'a e si'i kakai 'o e fonua...

Veivosa Taka : Sea ki'i fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Sea : Fakatonutonu mai.

Veivosa Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Seá mo e Fale 'eiki ni. Sea, ko e me'a 'a e Hou'eikí he 'alu mo e ha'u 'oku 700, ka ko e foki maí 'oku pa'anga 'e \$100 ia, he ko e pa'anga 'e \$99 mei Vava'u ki Tonga, kae totongi kakato atu. Ko e fakatonutonu p ia Sea, m l .

Lord Tu'ilakepa : P 'i ha'u koe 'o fetongi au mo hoku f milí, ko e peh atu 'e au ko e tikité eni na'a ku totongi ko e 723 kae me'a mai 'e ia na'e 100. Ko e h ko 'a e me'a 'oku hoko ki he Fakafofonga ko eni? 'Oku 'i ai p ha'aku ki'i lea 'oku ne fakatonutonu au. Ko e h ha'aku hala Sea? Ko e 723 Sea ko e 'alu *round trip* ia. Sea, tukukehe 'o kapau te te totongi *one way* ki h . 'Oku ke mea'i 'Eiki Sea, ko e ha'u 'ata'at he vakapuná 'oku fa'a malava p ia 'o pa'anga 'e \$99, 'oku fa'a a'u p ia 'o pa'anga 'e \$99 'a e ha'ú mei Vava'u ki heni. 'Oku hoko 'aupito ia.

'Eiki Sea : 'Oku ke 'uhingá 'oku 400? 'A e 'alu atú mo e ha'u?

Veivosa Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Seá, tapu mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea, ko e totongi ko eni mei Tonga ki Vava'ú, 'oku tonu 'a e me'a ia 'a e Hou'eikí, ka ko 'ete foki totongi *one way* atu, ka te toe totongi *one way*, 'oku pa'anga ia 'e \$99 'e te foki mei Vava'u ki Tongá, 79 mei Ha'apai ko Tonga. M l Sea.

Lord Tu'ilakepa : Sea mahalo ko hono hoá 'o'ona ia 'oku teuteu ke me'a atu he konifelenisi 'a nautolu. Ko e konifelenisi eni mahalo 'oku ke mea'i 'a e Siasi U siliana Tau'at ina 'o Tonga 'oku mau totongi 'a e tikité 'oku 723 Sea. 'A ia 'oku 361.50 'Eiki Sea, ko e tonu 'aupitó ia. Kapau p Sea, pea u toki 'oange ki ai 'a e tikité ke me'a ki ai 'a e Fakafofonga. M l Sea.

'Eiki Sea : Fakafofonga, kapau 'oku ke 'i ai hao faiva 'ou he me'a ko iá 'oku tonu ke 'aotu p 'a e ngaahi tikite ko ia 'a e me'á, pea ke toki fakalava 'e koe kapau... 'Oku ngali ma'ama'a ho'o tikité 'au?

Veivosa Taka : Sea tapu p mo e Feitu'u na Sea. Kuo 'osi faka'ofisiale 'a e totongi ko eni. 'A ia ko te te *one way* mei heni totongi kakato, pea ka te *one way* mei Vava'u ki Tongá, 'oku pa'anga 'e \$99, Ha'apai pa'anga 'e \$79, m l Sea.

'Eiki Sea : Sai p . 'Eiki Tokoni Pal mia, 'e lava ke ke fakamo'oni mai e me'a ko ení, kae 'oua te nau mai 'o lohiaki'i 'a e Fale.

'Eiki Tokoni Pal mia : Ko ia Sea. Tuku ke l loa p mu'a 'a e p talanoa ko eni ki heni hang ko e laú, 'oku kei lolotonga 'ai 'a e me'a fakalao, ko e 'uhingá ka tau hoko atu p ki ha me'a peh . 'Oku 'at p ki ha M mipa 'oku 'ikai ko ha K miti eni ia 'oku fakangatangata. Ko ia p na'e lava 'o me'a ange, me'a ange ke fai ha potalanoa, ko e h ha me'a te tau solova. Ko e me'a mahu'ingá eni ia ke *follow* 'a e me'a ko eni 'a Tongamama'ó, mahino eni ia na'e 'i ai 'a e aleapau 'a e Fale Pa'anga mo e kautaha ke hanga 'e Fale Pa'anga 'o *subsidize* ke 'oua 'e fu'u mamafa 'a e folau ko eni ki Niuá Sea. 'A ia ko e kau ia he ngaahi me'a ko ia ke muimui'í Sea. Pea 'oku ou kole atu p au ke tuku mai p . Hou'eiki taha p kau Hou'eiki M mipá 'oku fie kau mai ke hokohoko atu 'a e p talanoá Sea. M l .

'Eiki Sea : Ko ia 'oku ou sio kapau 'oku ma'ama'a peh pea 'ai p ki Niuá kae tuku p 'a e kaume'a ko eni. Ko ia, tau m l l ai.

(Na'e m l l heni 'a e Falé)

<008>

Taimi: 1515-1520

S tini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki tau liliu ai p 'o **K miti Kakato**.

(Pea na'e liliu 'o K miti Kakato pea me'a hake ai p 'a e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato, Hon. Veivosa Light of Life Taka ki hono me'a'anga)

Me'a 'a e Sea K miti Kakato

Sea K miti Kakato: Tapu ki he Pal mia 'o Tonga. Fakatapu ki he Hou'eiki N pele e Fonua. Fakatapu ki he Minisit 'o e Kapineti kae peh foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. M l mu'a Hou'eiki hono kei fakalaum lie lelei 'a e Feitu'u na kae lava ke tau 'i heni ke fakahoko hotau fatongia. 'Oku ou fie vahevahe atu p e ki'i me'atokoni ke tau fakataumu'a ki ai 'etau folau 'i he efiafi ni, " ka neongo ia ne u fakafefeka hoku loto ...

<009>

Taimi: 1520–1525

Sea K miti Kakato: .. he na'e tu'o lahi hono ui au, kae 'ikai te u fie fanongo. Ko ia, ne u 'ilo ki he ngaahi me'a ni, ka na'e 'ikai te u fie'ilo. Ko ia, ne u fai atu 'i he angatu'u ki he 'Otuá 'i he fai angahala, ko hoku lotó".

Hou'eiki, ko e taumu'a ia e fakahoko atu ki ai 'etau siate folau. Fiema'u p ke tau, mou mea'i lelei p ngaahi ng ue 'oku lava ke tau fakahokó. Kae tuku mu'a Hou'eiki ke u ki'i fakahoko atu p , mou mea'i kotoa p , toe p 'aho ia 'e 4 pea 'osi 'etau talanoa fekau'aki pea mo e Patisetí ki he fakalele 'a e Pule'angá. Pea 'oku ou tui 'oku ou kole atu ai kia kimoutolu, mou me'a fakapotopoto. Ka 'i ai ha me'a ne mou 'osi me'a'aki he ngaahi uike kuo maliu atú, 'oua to e 'ohake ka mou me'a mai p 'i he ngaahi me'a te tau lava 'o fakahoko ke tau lava 'o lue ki mu'a. He 'oku 'alu p taimí ia mo e t naki mai 'a e ngaahi me'a ia ke fakataha'i mai ki he Patisetí, 'e fu'u kavenga lahi. Ka ko u kole atu ho'omou fakapotopotó, hang ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai e 'Eiki Sea Fale Aleá, fai he loto hangam lie ho'omou feme'a'akí. Pea ko u tui ko e ngaahi me'a ia te tau fakahoko'aki 'etau ng ué. Ka tau hoko atu ki he'etau 'asenitá. Ka tau hoko atu p he Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 3. Me'a mai 'Eiki Pal miá. P ko e ulop ho'o maamá Pal mia?

Tali Pal mia Ki he Tohi Tu'utu'uni fekau'aki mo e sipoti

'Eiki Pal mia: Ko u fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea. Pea ko u fakatapu heni ki he toenga 'o e Hou'eiki M mipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Ka u 'atu mu'a ha ki'i tali nounou ki he me'a ko ení. Sea 'oku ou, 'uluakí 'oku ou 'oatu, fakafofonga'i atu e Hou'eiki Kapinetí 'a 'emau faka'apa'apa lahi mo e loto fakat kilalo 'i he ngaahi fakakaukau kuo 'omai ki he Fale ni pea a'u atu ki he Fakataha Tokoní ki he 'Ene 'Afió. Pea 'oku mau faka'apa'apa lahi ki ai 'i he mahino kiate kinautolu ko e ngaahi totonu faka-Konisit tone ko iá 'oku fiema'u ke mau tali 'i he loto hangam lie pea mo faka'apa'apa'i.

Fakafo'ituituí, 'oku mau faka'apa'apa heni ki he, kiate kinautolu e kau tangata'i fonua, fefine'i fonua Tonga 'oku nau nofo muli ka 'oku nau mamahi'i e sipotí. Mau faka'apa'apa lahi ki ai. Kae 'uma' e k inga Tonga 'oku nau nofo muli, 'asi mai honau hingoá ko 'enau tohi tangi mai ki he Feitu'u na pea mo e m tu'a ni 'i he Kapinetí, mau faka'apa'apa p ki ai. Ko 'emau faka'apa'apa ko kiate kinautolu 'oku fakah mai honau loto tau'at iná 'oku kei tu'uma'u ia 'ikai ke to e liliu. Kaekehe mahalo ko e, 'io, pea 'oku 'i ai mo e faka'apa'apa 'a e Kapinetí ki he Fakataha Tokoní he ngaahi fale'i kuo fakah atu ki he 'Ene 'Afió 'o makatu'unga ai 'a e tali ko ení. Ka ko e, ko u faka'amu p ke u fakanounou atu. Ko u tui 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha to e tali ia 'e fo'ou 'e 'oatu

mei he t pile ko ení. ‘Oatu, ‘osi ‘oatu ‘emau talí ‘amautolu ‘i he tohi, ki he Fokotu’u Tu’utu’uni. Na’e ‘osi lau atu ‘emau talí pea ko u tui na’e ‘osi fai p mo hono t langa’i, ‘ikai ke ngata p ‘i Fale ni kae peh foki ki tu’a, ‘o kau mai e kakai e fonuá, ‘i Tonga ni pea mo e opé ‘i hono t langa’i e *issue* ko ení. Pea ko u tui ko e hili ange ‘aho ni, ‘e kei hoko atu p t langá ia. Ko e h e fa’ahinga tu’utu’uni ‘e fai ‘e he Fale ni he ‘aho ni, te tau ngata tautolu ‘i ai, ka ko e me’a ko ki he kei hokohoko atu ‘a tu’a pea mo loto ni pea mo Tonga ni mo muli, ‘oku tau tui tautolu he ‘ikai ke tau lava ta’ofi, ko u tui ‘e hokohoko atu ‘a e t langa ko iá. Ka te u ‘oatu e fakanounou, tatau p ki he Tohi Tu’utu’uni ko ia na’e fakah mai, fakamo’oni mai ai ‘a e Hou’eiki ‘o e Fale ni. Pea peh ki he tohi ko eni mei he ‘Ene ‘Afió. Ko e tohi ko ia mei he ‘Ene ‘Afió ‘i he’ene mahino kiate aú, ‘oku nau ‘omai, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’anau tu’utu’uni mai ke tuku e sipotí p hoko atu e sipotí, ko ‘enau tu’utu’uni ke ‘oange ha tali. Ko e tali eni ‘a e Pule’angá ‘oku ou faka’amu p ke ‘oatu ha ki’i tali nounou. Hang p ko e fakamatala na’a ku faí, kuo ‘osi melie efe ia ‘o e m tu’a ni, ‘osi ‘atu ‘emau talí ‘amautolu. Pea ko u tui au ‘e kei hokohoko atu p tali ia he kaha’ú. Ka ko hono fakanounou, he ‘ikai to e liliu ‘a e tu’utu’uni ‘a e Kapinetí. Pea ko u kole fakamolemole atu ki he Hou’eiki e Falé, ko e mamahi’i....

<001>

Taimi: 1525-1530

‘Eiki Pal mia: ... ki’i fonua ko eni ‘oku ‘asi maí mo e mamahi’i e s potí ‘ikai to e kehekehe. ‘Ange’ange e mamahi’i s poti ko pea mo e mamahi’i fonua ko ‘i he mamahi’i fonua ‘a e m tu’a ko eni na’e fili he ‘e kakai. Kae kehe ‘e ‘Eiki Sea mo Hou’eiki ko e kovin nite ia ‘a e m tu’a ni pea mo e kakai na’a ne fili kimautolu ke mau fai fakapotopoto fai ‘a e lelei tahá ‘o ‘ikai to e makatu’unga ha to e ‘uhinga makatu’unga p he me’a ‘e taha ko e lelei fakalukufua ‘a ‘Ene ‘Afi pea peh ki he Hou’eiki mo e kakai ‘o e fonuá. Ko ia ai ko e fakanounou ko e loto eni ‘o mautolu ‘o e Kapineti pea ko u ‘oatu ‘a e tali ko eni ko homau loto ‘ikai ke to e liliu ‘a e tu’utu’uni kuo mau faí. Na’e makatu’unga p ia ‘i he fakapotopoto taha fakataha p mo e ngaahi, ngaahi me’a kuo hoko hotau ngaahi fonua kaung ’api.

Ko eni na’e toki fakah mai mei Fisi ‘oku ‘ikai ke nau tali ke nau *host* pea mau tui ‘oku totonu ia ke tali ‘e Fisi ‘osi maau ‘enau *facilities* ‘anautolu. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘uhinga lelei ke nau tali kapau ko e mo’oni ia ‘e ma’u ai ‘enau pa’anga. Ka ko u tui ‘oku ‘i ai ‘a e ‘uhinga ‘oku loloto pea to e mama’o atu ‘i he anga ko ‘o e fakakaukau. ‘Ikai ke tau fa’a lahi lea tautolu ia ki Saute ‘Afilika nau fakafoki mai ‘enautolu ‘enau te u *host* ko eni e me’á peh ki Nu’usila. Ko e ngaahi ‘uhinga ‘oku ‘asi maí ‘oku ‘ikai ke to e kehekehe ia mo e ‘uhinga ko eni ‘oku mau ‘ai atu ‘uhinga tatau. Ko ia ai ko u kole fakamolemole atu ki he ‘Eiki Sea kae ‘uma’ e Hou’eiki ‘o e Fale ni ko e tali ia ‘a e Pule’anga ‘o e ‘aho ni. Ko e anga ia ‘o e, ‘o ‘emau vakai ko e anga ia ‘emau fakapotopoto. Pea ko u kole atu ke tau ki’i faka’apa’apa ange mu’a ki he Pule’anga lolotonga. Ko e anga ia ‘emau fakapotopoto mo ‘emau tu’utu’uni pea ko u ‘oatu ia ‘i he loto faka’apa’apa mo’oni ki he Hou’eiki ‘o e Fale ni. M l ‘aupito.

Sea K miti Kakato: M l . Me’a mai e Hou’eiki fika ‘uluaki ‘o Vava’u pea toki me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisit .

Lord Tu’i’ fitu: Tapu mo e Feitu’u na Sea.

Sea K miti Kakato:

M 1 .

Lord Tu’i’ fitu:

Kole p ke u h fanga he tala fakamalu ‘o e fonua talamalu ‘o e fonua fakamolemole mo e lotu lelei na’e fai he ‘e ‘Eiki N pele. Hang ko e me’a ‘oku fai ‘e he ‘Eiki Pal mia ‘o Tonga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ke mo’ua ‘Eiki Pal mia ho’o tu’utu’uni ko koe ‘oku ke ‘i he fohe. Ko u lave’i p ‘oku ke mea’i p ‘e koe ia ‘a e me’a ke fakatokalelei’aki ha lotu he tu’unga faingata’a ko eni ‘Eiki Pal mia ho tataki. Pea ‘oku mau tuku atu ki he Feitu’u na ko koe ‘oku ke ‘i Taumu’a ko e h e ki’i potu tahi ‘oku hopohopokia ‘oku ‘i he Feitu’u na ia. Ka ‘oku hang ko e me’a na’e ‘asi he tohi tangi ko eni fekau’aki mo e, mo ho’o me’a he S poti mo e f nau tupu ‘a e fonua ‘oku ‘i he Feitu’u na p ia. Ko e Feitu’u na p ia ‘oku ke Pal mia pea ko e Feitu’u na ‘oku ke Minisit ‘i he me’a ko eni ‘oku fai ai ‘a e f me’a’aki ‘a e Fale ni fekau’aki mo e ‘ tohi tangi ngaahi faka’uhinga e tu’utu’uni ‘oku fai he ‘e Pule’anga. Ko e Pule’anga ‘oku ‘i he Feitu’u na na’e fili he ‘e Fale ni pea ‘oku tonu p ke tukutuku mam lie p ‘a e tataki lelei e Feitu’u na.

Tokanga ki he kei laum lie lelei Lao Sipoti

Ka ko e ‘uhinga p ‘eku tu’u hake ‘a’aku Sea ke ke, ke fai p ha fehu’i ki he ‘Eiki Pal mia ka ‘i ai ha’ane me’a mo e ng ue ke tali mai ki he Fale ni ko e ‘uhinga ko e lao hang ko e me’a ‘a e Fakafofonga Vava’u 16 ‘oku kei laum lie p ‘a e Lao ‘o e S poti. Kuo tau a’u mahalo ko e faka’osi ‘o e m hina ni ‘Eiki Pal mia ‘a e f me’a’aki ‘a e Feitu’u na ‘o fakataha mo e K miti S poti ‘o e Pasifiki ‘oku ou lave’i mahalo ko e ‘aho 29 ‘oku tuku mai ki ai e, ‘a e ‘aho fakamuimui e faingam lie ‘o e S poti ‘a e Pasifiki ‘i he v ‘o Tonga ni mo ‘etau fakakaume’a ‘etau fononga mai ‘i he kuo hili pea mo ‘etau v pea mo e *regional* he Pasifiki. Lave’i p he motu’a ni. To e ‘i ai p ‘a e fie ma’u kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi f m hino’aki ‘a e Feitu’u na mo ho’o Pule’anga pea mo e tali kuo ‘omai mei he K miti S poti ‘a ia kuo kaniseli he ‘e Pule’anga ‘o Tonga ke ‘omai mu’a ‘a e tali ko ia ki Fale ni pea ho’ata ki tu’a ke m hino lelei ‘etau founa ng ue pea hoko atu ai e ng ue mo ‘etau ta’u fakapa’anga ko eni kuo hanga ki ai e to’o fatongia e Pule’anga. Ko ia p Sea e fakahoha’a m l ‘aupito.

Sea K miti Kakato:

Me’a mai Minisit Pa’anga.

Faka’ikai’i Minisita Pa’anga ne kau fakah mai tohi tangi mei he Fakataha Tokoni

‘Eiki Minisit Pa’anga:

Tapu pea mo e Feitu’u na tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea peh ki he ‘Eiki Pal mia, Hou’eiki Fakafofonga ‘o e N pele kae ‘uma’ ‘a e kau Minisit peh Fakafofonga e Kakai. Sea ko u tu’u hake p he efiafi ni ‘oku ‘i ai ‘eku ki’i me’a ‘e ua ko u tokanga ki ai.

‘Uluaki ko e tohi tangi ko eni na’e fakah mai ‘a ia ‘oku Sea ai e hingoa e motu’a ni.

<002>

Taimi: 1530-1535

‘Eiki Minisit Pa’anga:

fiema’u p ke fakatonotonu ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke u kau he fakamo’oni he tohi tangi ko eni pea ko hono uá, na’e ‘ikai ha felongoaki, ka ‘oku ou tui pe ‘Eiki

Sea, mahalo ko e *context* ko 'o e 'uhinga ki he kau ai e hingoa e motu'a ni, he na'e fai e faka'eke'eke 'i he miti'a ki mu'a eni ia, pea toki fai tu'utu'uni ko Pule'angá ke kaniseli e *host* e sipotí. Pea na'a ku lea ai 'o fakapapau'i 'a e fai 'a e sipotí mo e mateuteu 'a e Pule'angá ke fai e sipotí. Hili ia ko iá Sea, pea toki fai tu'utu'uni 'a e Pule'anga ia ki hono kaniseli ko ení. Ka ko e tu'u pe ia 'a e Pule'angá hang ko ia 'oku fakahoko atu 'e he 'Eiki Pal miá.

Kole ke 'omai L pooti K miti Pa'anga

Ko hono uá 'Eiki Sea, kuo u kole atu pe mu'a 'Eiki Sea ko e 'uhingá ko e 'asení, ko e fokotu'u kuo 'osi 'omai pea mei he Sea ko K miti Pa'angá 'a e l pooti ko 'a e K miti Pa'angá na'a nau vakai 'etau Patisetí 'i he 'aho Pulelulú mo e 'aho Tu'apulelulú. Ko 'eku kolé Sea, pe te ke laum lie lelei p mu'a 'Eiki Sea, ke fakah mai e L pooti ko 'a e K miti Pa'angá, ke lau ko e 'uhingá ka tau hoko ki he Patisetí, pea tau toki foki mai leva tautolu 'o hoko atu e talanoa ki he ngaahi kaveinga ko ení. He ko hono 'uhingá ko e taimí 'oku nounou, ka ko e kole atu p ki he Feitu'u na ke fakakaukau 'i fakalelei mu'a e taimí ka ko e kole p ia 'oku fai atu. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 'Eiki Minisit . Kuo u tui ko e me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Minisit Pa'angá fekau'aki mo e ngaahi me'a 'oku tukuaki 'i ia ki aí 'oku hala ia. Ko e me'a hono ua, ko 'ene fiema'u fekau'aki pea mo 'ene l pooti ke tali 'a e Sea e K miti Pa'anga. Kuo u tui 'oku te'eki ai ke tukuhifo ia pea mei 'olunga. Ko 'etau lava pe 'e tautolu e fo'i 2 ko 'o p loti pea tau foki tautolu ia 'o Fale Alea pea u l pooti pea toki tu'utu'uni e Sea 'o e Fale Aleá ke tau hoko ki h . Kuo u tui pe ki he me'a 'oku ke me'a mai ki aí. Me'a mai

'Eiki Pal mia: Sea kau ki 'i tali atu. Na'e 'i ai 'a e me'a 'a e Fakafofongá N pele fekau'aki mo e laó.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Fokotu'u ke p loti'i Tohi Tu'utu'uni & Tohi Tangi ki he Sipoti mei he Fakataha Tokoni

'Eiki Pal mia: Faka'apa'apa ki he fokotu'u ko eni kuo fai mai fekau'aki mo e laó. 'Oku 'i ai pe 'ene mo'oni he 'oku ne fokotu'u mai 'oku fiema'u ke ... 'oku 'i ai e Lao 'o Sipotí, na'e 'osi tali. Mahalo ko 'ene faka'amú pe ko e h e me'a 'e fai ki aí. Kuo 'osi fakah atu 'a e fokotu'u mei he t pile ko ení ke fakapekia 'a e lao ko iá, pea 'oku lolotonga nofo p ia 'i he Seá. Ka 'oku ou tui ko e me'a mahu'inga taha hení ia ke tau p loti kitautolu ia ki he Tohi Tu'utu'uní pea mo e Tohi ko eni ki he Fakataha Tokoní, he 'e 'ave 'emau tali 'amautolu ia ki he Fakataha Tokoní pea 'oku ou fokotu'u atu ke tau ... 'ikai ke toe ai ha me'a ia mei he t pile ko ení, 'oku mau fokotu'u atu ke tau p loti.

Lord Tu'iha'angana: Sea.

Sea K miti Kakato: 'E Hou'eiki, ko e fokotu'u pea 'oku ai e pou pou. Ka 'oku ou ki 'i fakahoko atu pe 'i he taimi ni, na'e ngalo ke u fakahoko atu. ka 'oku ke me'a maí, 'omi kotoa e ngaahi me'a ko 'oku ke fakakaukau 'o makahe mei hano tali ha fehu'i ko hono 'uhingá ka tau lava 'o lele ha takai 'e taha. Ka 'oku fakahoko atu p ke tau sio ki ai. Ka ko e fokotu'u mo e

poupou, pea 'oku ou tui ko e kongia ia ... ko e Fokotu'u Tu'utu'uní, kuo tau 'osi maau tautolu ia talu ho'omou feme'a'aki mai he uike kuo 'osí, a'u mai ki he 'aho ni, pea ko e 'uhinga ia na'a ku fakahoha'a atu aí, mou me'a mai pe ha me'a na'e 'ikai ke mou lava 'o me'a mai'aki he uike kuo 'osí. Kae 'oua 'e 'omai ha fu'u me'a motu'a, hang ko fu'u *microwave* e Fale ni. Fakamafana, fakamafana. Me'a mai N pele Fika 1 e vahefonua Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: M 1 Sea. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea tapu mo e Hou'eiki 'o e K miti Kakató. 'Uluakí pe Sea, 'oku ou tui au ki he me'a 'oku me'a'aki he Feitu'u na. 'Oku fai 'a e faka'apa'apa ki he me'a 'a e Pal mia 'o Tongá. Hang pe ko 'ene me'á kuo mahino 'a e ... talu mei he uike kuo 'osí e fakah mai e Fokotu'u Tu'utu'uní, peh ki he Tohi Tangi e v henga Kolomotu'á, tali tatau p . Tu'u ma'u pe Pule'angá ia. Pea 'oku a'u eni ki he 'aho ni ki he 'omai e Tu'utu'uni 'a 'Ene 'Afió mei he Fakataha Tokoní kuo 'osi mahino ia. Me'a mai e 'Eiki Pal miá pea 'oku fai e faka'apa'apa ki ai, k 'i he taimi tatau pe Sea, ko e kolé p ia, 'a 'emau fanga ki'i miniti ko eni 'e 10 'oku toe 'a kimautolu ko eni 'oku 'ikai ke fakahoha'á, he 'oku mahino 'a e ongo tafa'akí 'e 2 he taimi ni Sea, pea 'oku ou tui, hang ko ho'o me'á 'oku mahino ki he Feitu'u na pea kuo fokotu'u pe poupou ke p loti. Ka 'i he taimi tatau p , ko 'emau kolé, ko e 'uhingá he ko e 'isi mahu'inga eni, lahi ki he fonuá, pea ko homau le'ó p ke fakahoko atu, pe ko e h e ki'i poini 'e fai ai e fakamamafa pea 'e tu'u ia he lekooti 'a e Fale Alea 'o Tongá 'o tauhi h , na'a 'i ai hano 'aonga ha taimi he ta'u 'e tolungofulu pe f ngofulu pe nimangofulu mei heni...

<003>

Taimi: 1535-1540

Lord Tu'iha'angana: Kuo 'i ai ha Pal mia? P ko ha Minisit S poti, kuo ne peh ke pole 'a e fonuá ke fakahoko mai 'a e S poti 'o e Pasifiki ki Tonga ni? P na'a 'aonga hono 'ohake 'a e l kooti 'o tokoni kiate kinautolu kae fai tu'utu'uni ki he ngaahi 'uhinga ko eni. He 'e tu'u ia 'i he hisit lia 'o e Kosilio S potí, 'a e fakafoki 'a e fonua, mahalo ko e toki fuofua fonua eni na'a nau pole 'o ma'u pea nau fakafoki 'a e faingamalie ko ia. Pea ko u tui p , ka ko e faka'apa'apa ia ki he fai tu'utu'uni 'a e 'Eiki Pal mia, 'osi mahino ia, kae tuku mai p 'a e faingamalie ko eni ke fai atu p 'a e fanga ki'i fakahoha'a pe 'a e fanga ki'i me'a p 'oku tui ki ai 'a e m tu'a ni, 'i he tafa'aki ia 'e taha, pea toki hoko atu leva ki ho'o fai tu'utu'uni Sea.

Pea 'oku fai 'a e faka'apa'apa lahi hang ko e me'a 'a e 'Eiki Minisit Pa'anga 'o e 'aho ni. 'Oku hang p 'oku ke mea'i Sea, 'oku kau eni 'a e tangata le'olahi 'i Fale Alea ni, ka ko e 'aho ni, 'oku 'ikai ke tau meimei fanongo atu ki he fakahoko mai na'e 'ikai kau ia fekau'aki mo e Tohi Tangi ko eni. Ka 'oku hang p 'oku ke mea'i Sea. Ko e me'a 'a e Pal mia ko e *issue* ko eni na'e t langa'i 'i Fale Alea pea mo tu'a pea mo e ngaahi *media* fakasosiale, pea na'e 'i ai 'a e ngaahi *comment* ai 'a e 'Eiki Minisit ko eni, pea mahalo na'e to'o 'e he Tohi Tangi ko eni 'o kau ai.

Sea, fakamamafa p 'a e motu'a ni ia 'i he ngaahi poini p ia na'e 'osi 'ohake. Pea ko u tui 'oku tau taha p ai, 'ikai loto ha taha ia ke t 'a e fonua ni ki ha faingata'a, 'a kimautolu ko eni 'oku mau malanga'i atu ke fakahoko 'a e S potí, mo e Tu'utu'uni 'a e Pule'angá, ka 'oku tau tui p Sea, mahalo na'a 'oku tonu ange 'a e ngaahi sio ko eni kuo fai 'e he Pule'anga, (h fanga he fakatapu) pea na'e fai mai hono malanga'i 'i he ngaahi me'a faka'ata ko ena na'a nau faka'ata'aki na'a tonu

ange pea 'oku tau...ko e ha p 'a e me'a 'oku tau fou ai, ka 'oku tau 'amanaki, t 'oku 'ikai loto ha taha ke fakahoko ha tu'utu'uni ke kaung tamaki p kau kovi ki he fonua.

Tokanga ki he liliu e mahu'inga'ia Pule'anga he sipoti

Sea, 'oku mahino foki 'a e kehekehe 'a e 'omai 'a e ngaahi 'uhinga 'a e Pule'anga, talu mei he kamata hono fakah 'e he 'Eiki Pal mia he 'ikai ke fai 'a e S poti, 'o kamata mei he ngaahi l pooti makatu'unga he ngaahi l pooti, makatu'unga 'i he 'ikai ke tau lava 'o tauhi 'a e ngaahi naunau ko eni 'o a'u mai ki he fakamuimui. Kuo liliu 'a e mahu'inga'ia 'a e Pule'anga p ko e *priorities* 'a e Pule'angá mei he S poti ki he ngaahi fiema'u vivili 'a e fonua. Mo'oni ia Sea, 'oku 'ikai ha fonua ia 'i m mani pea mo hano Pule'anga te nau ta'e tokanga kina mo mahu'inga'ia 'i he fiema'u vivili 'a e fonuá. Ka 'i he taimi tatau p , kuo pau p ke langa 'a e fonua. Ko e fiema'u vivili ia, te tau fononga p mo ia ki t nekinanga Sea.

Ka 'i he taimi tatau, kuo pau p ke langa 'a e fonua tautefito ki he me'a ko eni 'oku ui ko e *infrastructure* ki he fefononga'aki ki he tu'uta mai hang ko e uafu, ko e hala ko hotau mala'e vakapuna, ko u tui kuo 'osi kau p ia 'i he palani 'a e Pule'anga. 'O hang p 'oku ke mea'i tau mala'e vakapuna, 'osi eni hono ta'u 'e fiha hono fakafou, ko u tui kuo 'osi tu'u ia 'i he si'isi' i he taimi ni, 'a ia 'oku fiema'u ia ke palani 'e he Pule'anga ke ne fakalahi. Uafu, Sea, 'oku tau lolotonga tokanga kina hono langa mai mei he ngaahi Pule'anga kuo maliu atu 'a hotau ngaahi uafú, pea ko eni 'oku fakakakato ke uafu Fakatu'apule'anga, ko e uafu ko eni ki he ngaahi Meili Sitima, faka'osi'osi mo e uafu ko eni fakalotofonua. Ko u tui ko 'ene 'osi ia Sea, tau kau kitautolu 'i he tu'u ki mu'a 'i he ngaahi uafu mahalo 'i he Pasifiki Sea. 'I he faka'ofu'ofa hotau ngaahi uafú, tautefito ke mea'i hang ko e uafu ko eni ki he ngaahi Meili, 'oku kau ia 'i hono fakakaukau'i 'e he ngaahi Kautaha Meili, vakameili 'i he'enu a'u mai ki Tonga ni, ko e 'uhingá ko e faka'ofu'ofa 'o e Taulanga Vuná Nuku'alofa. Kaikehe, ko e ngaahi fakat t p ia Sea, kuo pau p ke tau toe tokanga kina mo e langa 'o e fonuá. Pea ko u tui 'oku tau tu'u lelei p 'a Tonga, hang ko e hala. 'Oku fakafiem lie p hotau ngaahi halá, ka 'oku hang ko 'eku lave Sea, te tau fononga p kitautolu mo e tanu hala mo e fiema'u vivili ko ia 'o a'u, he 'oku 'alu p 'a e taimi ia mo e fakalahi mai 'a e hala mo e hala, he ko e tofi mei he ngaahi kongafou ki he nofo mo e me'a, pea t naki mai mo e hala ia te tau fononga p kitautolu mo e fiema'u vivili ko ia.

Kae mahalo Sea, ko e pal palema lahi ia fekau'aki mo e halá he taimi ni, ko e kiu ma'u p ko eni 'i he pongipongi 'a eni 'oku ...'A ia 'oku toe fiema'u ia ke toe fa'u ha ngaahi hala, hala fakakavakava hang p ko ia ko 'eku lave'i kuo 'osi kau p ia 'i he palani 'a e Pule'anga, ke fakahoko mahino ko e ngaahi pa'anga lalahi eni ia 'oku fie ma'u ia ke tokoni mai hotau ngaahi hoa ng ue ki he ngaahi langa ko eni...

<004>

Taimi: 1540-1545

Lord Tu'iha'angana: ...Ko ia Sea 'oku tau fiema'u p ke tau tokangaekina p 'a e ngaahi me'a 'e fiema'u vivili, pea taimi tatau p ke tau tokanga ki hono langa 'o e fonuá ke tau mei mei fononga fakataha p mo e ngaahi fonua 'i he Pasifiki, tautefito hang p ko eni 'oku tau mei lalahi tatau p ko Ha'amoia p ko f 'ia 'i he ngaahi *infrastructure* p ko e ngaahi me'a peh ni Sea. 'Omai foki

Sea, ko 'eku lave p' eni 'a'aku Sea 'ikai ko e 'uhingá ia ko 'eku t' 'a'aku ki he malanga ko ia, hang p' na'a ku lave ki ai, ko e malanga'i p' ia 'o e ngaahi tui mei he tafa'aki ko , pea ko e 'oatu p' eni ia 'a e ngaahi 'uhinga mei he tafa'aki ko eni, pea toki tohi h , pea tau toki hoko atu.

'Oku 'i ai foki 'a e peh' ki he ngaahi *maintenance* 'i he ngaahi kapau 'e hoko ki he ngaahi mala'e mo e ngaahi hala ko eni Sea. Mo'oni p' ia k' 'oku ou tui Sea ke 'oua 'e 'omi 'a e ngaahi fika ko ia p' na'e fika'i f' f' e'i ki he fa'ahinga monomono ko eni 'oku 'amanaki ki he fanga ki'i motu iiki hang' ko Tonga ni. Me'a p' ia ko 'oku tau m' t' tonu ai 'i he fonua ni, hang p' ko ia 'oku ke mea'i Sea, ko e ngaahi mala'e sipoti ko eni 'i he taimi ni, ko 'eku malanga 'a e tu'unga faka'ofa 'i he taimi ni, na'a ku lave ki he tu'unga lelei p' ia 'oku 'i ai, tautefito ki hotau mala'e vakapuna, ko hotau hala, ko hotau uafu. Ko e talu' mei he 1989 hono langa 'o e ...

Sea K miti Kakato: 'E 'Eiki N' pele ki'i fakam' 'opo'opo mai.

Lord Tu'iha'angana: M' l' Sea. Ko e ngaahi mala'e ko eni na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ko e *maintenance* ai, ko ene fononga p' eni 'a'ana 'o a'u ki hono mate vaivai p' eni ia 'o e ongo mala'e ai, mala'e ko ia, pea 'ou fiema'u ke fai hano to e fakafo'ou a eni Sea 'oku ou lave ki ai. Pea ko e ngaahi *maintenance* ko eni ia Sea 'oku mahino p' ia neongo ko e fu'u 'oku fakah' mai p' ko e fu'u pa'anga lahi k' 'oku ou tui au ia ko e fanga ki'i monomono p' 'i Tonga ni ia he 'ikai ke fu'u a'usia ia 'a e ngaahi me'a peh' .

Kae kehe Sea, ko e ngaahi ...ko e taimi 'e ni'ihi 'oku tau to e tuku hifo p' 'etautolu ia 'a e fonua ni 'o peh' ko hotau fonua ko e fonua kolekole 'a Tonga ni. Sea 'ikai ko ha fonua kole kole 'a Tonga ni, ko e 'etau tufakanga eni na'e 'omai 'e he 'Otua kiate kitautolu ko hotau ki'i fonua ko e ki'i fo'i piliote 'ikai ke 'i ai ha'atau ma'u'anga koloa, k' 'oku 'i ai talu 'a e tuku fonua ki langi mo e tali 'a e lotu mo e ako 'i he fonua ni, na'e fai 'a e ngaahi alea, 'oku 'i ai 'a e ngaahi fonua 'oku tau hoa' ng' ue, ngaahi Pule'anga ma'ume'a, mo e ngaahi fonua lalahi 'o m' mani 'oku tau ...na'a tau fakamo'oni 'i he ngaahi talite mo e ngaahi aleapau mo e h' fua 'a e ngaahi me'a ko ia. Pea kuo pau p' Sea hang p' ko e ngaahi malanga na'e 'osi 'ohake, 'oku ta u tokoni atu tautefito pea nau tokoni mai, tautefito ki he ongo fonua lalahi ko 'Asitel' lia mo Nu'usila 'oku hoko ko hotau ta'okete ki he fanga ki'i fonua iiki 'o e Pasifikí, 'oku mahino 'oku tau tokoni atu, pea nau tokoni mai.

Sea K miti Kakato: 'Osi ho'o taimi.

Lord Tu'iha'angana: Sea 'oku ou kole p' au he na'a ku kolé ko 'eku 'osi p' ko ha ki'i miniti 'e 2, ho mafai.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'iha'angana: Lava ...

Sea K miti Kakato: Ko ho'o me'a p' ena 'osi p' ena tuku...

Lord Tu'iha'angana: 'Osi p' ia pea 'osi ia pea hang' ko e lave ...

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'iha'angana: Pea ko ia Sea 'a e ngaahi ...'oku 'i ai p hotau ngaahi hoa ng ue, pea kuo pau ke nau tokoni mai ke tau fetokoni 'aki 'i hono langa 'o e fonua fakatatau ki he ivi 'o hotau ki'i fonua.

Sea 'oku 'i ai 'a e peh 'oku holomui 'a e ngaahi fonua hang na'e me'a mai 'e he 'Eiki Pal mia, 'ikai ke u to e lau 'e au ko e h 'a e 'uhinga, holomui 'a Fiji, Sea mahalo p ko e h 'a e 'uhinga 'a Fisi. Ko e tu'u 'i he taimi ní ko Tonga ni p na'a ne ma'u 'a e piti ko eni 'i he me'a, ko Tahiti na'e fika 2, ko Tahiti na'e *interest* 'i he me'a ko eni ki he sipoti 'o e 2019. Pea 'oku ou tui 'oku 'i p 'a e 'uhinga ia 'aneafi k 'oku 'ikai ke e 'uhinga ia ke fakatonuhia'i 'a 'etau ...he 'oku 'i ai 'a e 'uhinga ia 'a Tonga ni fakataha ki he sipoti pea 'e kaunga ia mo e ngaahi naunau sipoti ko ia ke tau nofo mo ia, pea hang ko Nu'usilá Sea, nau holomui ko e peh ko e fakatatafi...'oku 'i ai p ngaahi fonua ia na'a nau fakalele lelei 'a e sipoti, pea hang ko e holomui 'a Nu'usila tu'o 3 eni ia 'a e Kominiueli *host* 'e Nu'usila, na'a nau fakahoko ai 'i he 1950 hili 'a e ngaahi ng ng 'ehu hili 'a e tau mo e h fua ko , pea na'e toki kamata fo'ou 'a e Kominiueli 'i he 1950 na'e *host* 'e Nu'usila 'i 'Okalani. 1974 na'e hoko ki *Christchurch*, pea mo e 1990 na'e to e fakahoko 'i 'Okalani.

'A ia na'e kau 'a e ngaahi me'a ia ko eni 'oku ou tui hang ko e 'uhinga 'a Tonga ní na'a nau fie ma'u 'a e *facilities* na'a nau feinga ai ki he sipoti 'i he 1950, 1974 pea na'e a'u mai p ki he 1990, k ko e ngaahi 'uhinga kehe he taimi ni p ko e h 'a e ngaahi 'uhinga. Ko hono mo'oní k ko u tui au kuo 'osi lava 'a e fatongia ko ia he 'enau *host* ki he ngaahi naunau sipoti mo e ngaahi me'a peh 'a Nu'usila.

Ko ia Sea ko e ki'i lave p ia he 'oku 'i ai p 'a e ngaahi 'uhinga kehe kehe, pea 'oku 'ikai ke 'omai 'a e ngaahi ' ..., 'oku mahino p ki he ngaahi fakamole ki hono fakalele mo e h mo e h fua 'a e ngaahi sipoti 'oku ou tui p 'i ai p 'a e ngaahi 'uhinga kehe kehe k na'e 'osi 'i ai p ngaahi sipoti ia na'e fakalele 'e he ngaahi fonua na'e ma'u faingam lie p kinautolu ai mo tupu lelei 'o 'ikai ke hoko ai ha palopalema ia.

Faka'osí p Sea, ...

<005>

Taimi: 1545-1550

Lord Tu'iha'angana : ... 'oku ou tui p , 'oku fai 'aki e ngaahi fai tu'utu'uni ko ení, hotau loto mo'oni. 'Oku 'ikai tapu ia ke liliu ha tui 'a ha taha. Na'e tui peh 'aneafi, pea liliu he 'aho ni. Faka'ofa'ofa p ia he 'oku tau kei tangata. Ka ko e hisit lia 'o e fononga mai 'a e ng ue ko ení, na'e kamata mai 'e he 'Eiki Tokoni Pal mia, peh ki he 'Eiki Minisit Pa'anga M l l , peh ki he 'Eiki Minisit Sipoti m l l ko ena ko Niua 17, na'a nau kamata mai. Mahino na'a nau loto 'aki, mo felotoi mo e ngaahi kupu fekau'aki ko ení, ke fakahoko e Sipoti. Ka ko eni, kuo nau 'ohake e 'Eiki Pal mia 'o tatakai, pea ko eni ko e 'Eiki Minisit Pa'anga eni na'a ne 'osi me'a'aki, he'ene me'a mai mei Siapani he ta'u kuo 'osí, 'o vekeveke mai 'ene

Sea K miti Kakato : 'Eiki N pele kuo 'osi eni 'e miniti e 5, na'a ke kole miniti e 2.

Lord Tu'ihā'angana : Ko ia, 'Eiki Sea, 'oku ou faka'amu p , ko 'etau fakahoko e tu'utu'uni ko ení, 'oku tau fakahoko 'aki p 'a e laum lie lelei mo 'ete tui totonú, 'ikai ko 'ete fai p , ko e 'uhingá ko 'ete muimui ki ha fa'ahinga 'uhinga. Ka 'oku ou tui p ko 'aki p ia hoto lotó, mo hoto konis nisí. Ko ia p , Sea, m l e ma'u faingam lie. M l .

Sea K miti Kakato : M l . Hou'eiki, m l kuo taulava 'o feme'a'aki he Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 3, pea kuo fokotu'u mai ke tau p loti, pea 'oku tui ki ai e motu'a ni, he kuo tau 'osi 'omai mei he ngaahi uike ko 'o a'u mai ki he 'aho ni. Kalake, tau p loti.

Kole ha faingamalie ke fakahoha'a he Tohi Fokotu'u Tu'utu'uni ki he Sipoti

Lord Tu'ilakepa : Sea, ko e ki'i fakamolemole, ko e me'a kehe eni ia.

Sea K miti Kakato : Tau p loti pea 'osi ia pea toki 'omai ho'o me'a ia 'a 'au.

Lord Tu'ilakepa : Sea, fakamolemole, ko 'emau malanga he Tohi Tu'utu'uni ko ená, Sea. Kapau te ke tu'utu'uni e Feitu'u na. he 'ikai ke

Sea K miti Kakato : Ko 'eku 'uhinga 'eku fakahoko atu kia moutolú, Hou'eiki. Ne mou 'osi feme'a'aki pea mou toutoumoliliu. Pea na'u tuku atu ke mou fiem lie, pea kuo u 'oatu eni ha me'a fo'ou. Pea 'oku ou tui 'oku vakai e motu'a ni ia 'oku 'ikai ha me'a fo'ou ia, pea 'oku fokotu'u atu, tau p loti.

Lord Tu'ilakepa : Sea, fokotu'u atu he 'oku 'i ai p e ki'i me'a fo'ou, Sea.

Sea K miti Kakato : Ko kimoutolu 'oku loto ke 'oua 'e tali 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 3 'o e 2017, pea mou hiki hake homou nima.

Lord Tu'ilakepa : Sea, fakamolemole Sea, ke mau ki'i malanga.

Sea K miti Kakato : Me'a mai, 'e Kalake, lau 'etau p loti.

Lord Tu'ilakepa : Sea, ka 'ikai ke mau fakamalanga, Sea, 'e ngali kehe leva hotau Falé. Ko e tu'unga ko ho'o tu'utu'uni, Sea, fakamolemole atu ki he Feitu'u na.

Sea K miti Kakato : Lau mai, Kalake. Ko ia 'oku 'ikai ke loto ke tali e Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 3 'o e 2017.

Lord Tu'ilakepa : Sea, me'a mai mu'a kia kimautolu ko ení, 'oku mau fiema'u ke mau lea faka'osi atu he 'aho ni p .

Sea K miti Kakato : Ne u 'osi. Mou me'a ki lalo. Mou me'a ki lalo, kau Hou'eiki. Ko e me'a p 'e 2 'oku ou fokotu'u atu kia kimoutolú, Hou'eiki. Pe ko ho'omou me'a ki lalo, pe ko ho'omou me'a ki tu'a.

Lord Tu'ilakepa : 'Oua te ke ng ue'aki ho'o fai tu'utu'uní, Sea, koe'uhí ke mau

Sea K miti Kakato : Nuku, me'a ki lalo. Tu'iha'ateiho, me'a ki lalo. Tu'ilakepa, me'a ki lalo. 'E Fakafofonga 17, me'a ki lalo.

Fe'ao Vakati : Sea, 'e faingam lie ke u ki'i fakahoha'a, 'Eiki Sea?

Sea K miti Kakato : Tu'o 3 'eku 'oatu ho'o me'a ke ke me'a ki ai 'i he uike kuo 'osi 'i he ' siu tatau p .

Fe'ao Vakati : Ki'i me'a mekehe eni, Sea.

Sea K miti Kakato : Me'a ki lalo. Lau koe, Kalake.

Lord Tu'ilakepa : Sea, 'e f f kapau, Sea, te u 'oatu 'eau 'a 'eku ki'i me'a kehe 'a'aku mei he me'a 'a e Feitu'u na, 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : *Security*. Me'a ki lalo, Hou'eiki, ka tau hoko atu. Lau, Kalake.

Lord Nuku : Sea, ko 'eku kole atú, 'Eiki Sea, he na'a ke fakahoko mai kiate au, ke u malanga.

Sea K miti Kakato : Kalake, lau.

Lord Nuku : Te'eki ai ke ke 'omai 'e koe ha faingam lie ke u malanga tu'o taha, Sea.

Sea K miti Kakato : Nuku, me'a ki lalo. *Security*, taki eni kitu'a.

Fokotu'u ke foki K miti Kakato 'o Fale Alea

Lord Nuku : Ko 'eku fokotu'u atú, Sea. Tau foki mu'a 'o Fale Alea.

P loti'i Fokotu'u Tu'utu'uni fika 3/2017 neongo kei me'a 'olunga Hou'eiki N pele

Sea K miti Kakato : Ko ia 'oku loto ke 'oua 'e tali e Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 3, pea hiki hake homou nimá ki 'olunga. 'Oua e tali.

Fakatonutonu N pele Nuku ki he founa ng ue e Fale

Lord Nuku : Sea, ko 'eku fakatonutonu atú, Sea. Kapau te tau p loti'i eni

Sea K miti Kakato : Lau koe, Kalake.

Kalake T pile : Sea, 'oku 'ikai ke loto ki ai 'Eiki Minisit Polisi, 'Eiki Minisit Ako, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Tokoni Pal mia. 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisita Ngaahi Pisinisi Pule'anga ... (kovi e ongo) ... 'Ikai ke loto ki ai e toko 9.

Lord Nuku : 'O fekau'aki pea mo e Sipotí. 'E toe ngofua ke tau toe feme'a'aki ha me'a kuo 'osi p loti'i?

Sea K miti Kakato : *Security*, k taki ‘o taki eni kitu’a, ‘oku fu’u fakafepaki’i e motu’a ni.

Lord Nuku : Ko ‘eku fehu’i, Sea, ke fai mai ha fale’i fakalao ‘i Fale ni.

Sea K miti Kakato : Ko kimoutolu ‘oku loto ke tali eni, pea hiki hake homou nima ki ‘olunga.

Kalake T pile : Loto ki ai ‘a ‘Aisake Eke, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, S miu Kuita Vaipulu, ‘Eiki N pele Tu’i’ fitu, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Tu’ivakan , Sosefo Fe’aomoeata Vakatake, ‘Eiki N pele Fusitu’a. Loto ki ai e toko 8, ‘Eiki Sea.

Lord Nuku : ‘Oku ‘ikai ke mau lava ‘o p loti, ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : Sai, kuo lava ‘etau Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 3. 9.1. Tau hoko mai ...

<006>

Taimi: 1550-1555

Sea K miti Kakato: ...Ki he 9.2, fekau’aki pea mo e tali ‘a e Pule’anga ki he Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 3/2017. Mou me’a mai

Lord Nuku: Sea ko e to e ‘ai ke tau to e lave ki he tali ko eni kuo ke ‘osi p loti’i.

Sea K miti Kakato: Sai ko e fokotu’u mai eni ke to e tali pea mo e...

Lord Nuku: ‘Ikai ke u loto au ke tali k ko e ‘uhinga kuo tau ‘osi p loti’i,

Lord Tu’iha’angana: Sea ka u ki’i tokoni atu p na’a tokoni atu.

Sea K miti Kakato: Me’a mai Ha’apai Fika 1

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na Sea k taki ko e ki’i tokoni atu p , ko e ‘uhinga kiate au ko e tukuhifo mei he Sea ia mo’oni ‘a ho’o me’a ‘a koe na’e ‘osi fai ‘a e feme’a’aki ia ki he Tohi Fokotu’u Tu’utu’uni pea na’e ‘omai mo e Tohi Tangi ia ‘a Kolomotu’a mahalo na’e ‘ikai to e fu’u lave ha taha mahalo na’e ‘osi mahino ia, pea ko e tukuhifo ko eni ‘a e tu’utu’uni Fakataha Tokoni Sea ‘oku ou tui mahalo ko e me’a ia ‘oku ke mea’i, ko e feme’a’aki p ia ‘oku ‘osi ha’i p ia he me’a ko , pea ko ‘ene ‘osi p ‘a’ana mahalo ko e p loti p ko ia ia mahalo ko e h ‘a e fakalea ‘a e p loti, ha’i k toa ‘a e fokotu’u tu’utu’uni, tohi tangi ‘a Kolomotu’a ‘oku ou lave’i ia mo e Tu’utu’uni Fakataha Tokoni tuku mai ki he Fale Alea ‘oku ha’i kotoa p ia mahalo ki ha fakalea ‘e taha, ko e sipoti p ko e ‘ikai ke fai e sipoti, he p loti ko ia, k ‘oku ou tui au ko e ...k ko ‘eku lave’i ‘a’aku mahalo ko e ‘uhinga ko ho’o hanga ‘e koe ‘o ‘ai tahataha ke ‘osi ke p loti e tu’utu’uni ia pea ‘osi ia pea ka tau hoko atu ki he Tu’utu’uni Fakataha Tokoni, k ‘oku ou tui au mahalo ka ‘omai p ‘a e faingam lie ke ‘alu pea ko e fo’i p loti ‘e taha p ia Sea, ko e anga p ia ‘eku peh p ko e h tatau mo ho’o fakakaukau p ikai.

Sea K miti Kakato: Sai me’a mai Minisit Polisi

‘Eiki Minisit Polisi: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea kae peh ki he Hou’eiki e K miti Kakato. Sea ‘oku ou tui mahalo na’a ‘oku tonu p ‘a e me’a ‘oku ke fou mai ai Sea

Sea K miti Kakato: Ko ia

‘Eiki Minisit Polisi: Ko ‘etau ‘asenita ena ‘oku tufa tohi ‘i mu’a ‘i he Hou’eiki fika 9 K miti Kakato 9.1 Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 3/2017 ‘a ia na’e toki p loti’i, *itemize* kehe mai ‘a e 9.2 L pooti Fika 10/2017 ‘a e K miti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu, ‘a ia ko e fekau’aki ia mo e tali ‘a e Pule’anga, *itemize* hoko mai ‘a e 9.3 ko e Tohi Tangi Fika 2/2017 fekau’aki mo e tangi ‘a e kakai ke hoko atu ‘a e sipoti, ko hono *itemize* kehekehe peh mai Sea ‘oku tonu p ‘a e me’a ‘oku fou ai ‘a e Feitu’u na ‘oku ‘uhinga mai ke p loti kehekehe kapau ‘e ha’i fakataha mai na’e totonu ke ‘omi peh ia pea mei he Fale Alea. Ko e tu’utu’uni ia kuo ‘omai mo e ‘asenita mei he Fale Alea Sea, k ‘oku ou tui p Sea ko e ni’ihi ko eni ‘oku fie me’a atu ‘oku ou tui p ‘e ‘at ke nau kei me’a p ‘i he ‘asenita hoko ko hono ‘uhinga ‘oku fekau’aki e ngaahi ‘asenita, ke ma’u p ha’anau fiem lie ai Sea, ko e pou pou atu p ia Sea ki he tataki ‘etau ng ue m l .

Sea K miti Kakato: M l Hou’eiki mou me’a mai ‘i he 9.2 fekau’aki mo e Tali ‘a e Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 3.

Lord Tu’ilakepa: Sea

Sea K miti Kakato: Me’a mai ‘a e N pele Fika 2 ‘o Vava’u

Lord Tu’ilakepa: Fakamolemole p ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea ‘oku ou fai p ‘e au ho tu’utu’uni, ko au ‘oku ou ongo’i lahi ‘aupito he ‘oku fu’u fuoloa ‘emau ‘i he Fale ni kuo liliu ‘a e fofonga ‘o e Fale, pea ‘e fai p ‘a e tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l

Lord Tu’ilakepa: K ke mea’i p ‘oku ‘ikai ke totonu ke ‘i ai ha taha ‘ia mautolu tau peh ko e ‘Eiki ‘a e Feitu’u na ke fa’a lau ‘a e Tohitapu ko mautolu ko e kau kongia ia ‘a e Feitu’u na, pea kapau leva ‘e faifai kuo hanga ‘e he ‘Eiki ‘o tataki ‘ene kau akonga ‘o a’u ki ha tu’unga ‘o hala ‘a e tu’unga ‘o e tataki leva, te mau kole atu ki he Feitu’u na ke ke fakamolemole’i he ‘ikai ke u fie hala au ia, k ko e me’a ‘oku ou kole atu ki he Feitu’u na koe’uh ‘oku ki’i sai ange ‘a e me’a ‘oku ‘omai ‘e he Minisit Polisi koe’uh ...

Sea K miti Kakato: Hou’eiki me’a mai he 9.2

Lord Tu’ilakepa: Ko ia Sea ko e ‘uhinga ia e me’a ‘oku ou ki’i t t sili heni ke ‘oatu ‘Eiki Sea

Sea K miti Kakato: Kini ofi mai ka tau fai mo tau feinga ke ‘unu...

Lord Tu’ilakepa: Sea kapau na’e tuku p ke mau malanga p h ...k ko e tu’u he taimi ni ta ko te mau to e malanga ‘i he Fokotu’u Tu’utu’uni k kuo ‘osi me’a mai e ‘Eiki Pal mia m l mou faka’apa’apa’i ‘enau faitu’utu’uni, pea ko e h leva ha to e me’a ‘e to e fai ‘Eiki Sea kai kehe ‘Eiki Sea kae tuku mu’a ke u ‘oatu ‘Eiki Sea lave he tuput maki ‘a e Feitu’u na pea fai ha’o faitu’utu’uni ‘oku to e kehe ia.

Ko e me'a 'Eiki Sea 'oku ou tokanga ki ai he ' tohi tangi ko eni 'oku 'omai ko eni, kuo mahino ko e sipoti he 'ikai ke to e *host* heni 'i Tonga ni, 'a ia ko e mahino he 'ikai ke to e fai e sipoti, kae fai p 'a e ng ue hang ko e me'a ko 'a e 'Eiki Pal mia, sai ko e me'a ko ki he anga ko 'eku sio, ko e h leva ha me'a te tau malava 'o to e t naki mai ke fai p fo'i ng ue ke lava 'o fetongi'aki 'a e tokoni 'a Siaina ke lava 'o fetongi'aki 'a e ngaahi tokoni...

<007>

Taimi: 1555-1600

Lord Tu'ilakepa : .. tu'utu'uni 'oku 'omai mei muli, tuku aip 'a P pua Niukini ia kapau 'oku holomui 'a P pua Niukini. Na'e 'osi hoko p ia ki mu'a, pea toki fai tu;utu'uni 'a e Pule'anga 'o e 'aho ko eni 'Eiki Sea. Ko e fai ko eni a e ng ue kiate au, ko e h leva 'a e me'a ke tau faí, ke lava 'o fetongi'aki 'a e pa'anga tokoni pe ko e pa'anga tukuhau 'oku tau falala na'a tau 'osi tali he Patiseti kuo 'osi, 'a e 10 miliona, teuteu eni e 20 miliona, teuteu mo e 25 miliona, toki 'osi ki he 2020 'Eiki Sea. 'A ia ko e 2015 eni mei he me'a, 'o 'osi he 2020 'Eiki Sea. Na'a 'oku sai ange 'o hang ko e Tohi Tangi heni 'oku si'i 'omai 'e he ni'ihiki ko eni ke fakahoko. Koe'uhí he 'oku fai p 'a e ng ue ia, pea lava ke ma'u p ha s niti, fe'unga ki he omi 'a e Sipotí 'o fakahoko, ke t puni'aki 'a e ngafa fatongia 'o e Pule'angá 'a ia 'e lolotonga hoko. 'A ia 'oku 'osi me'a mai 'e he Pal miá 'e kei hoko atu p 'a e ng ue ia 'Eiki Sea. Ko e hoko ko ia 'a e ng ue ta'efai 'a e Sipotí 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga me'a ia te ne lava 'o fetongi, ha me'a ke ne lava 'o tokoni ki he fakamole ko ia. Ka ki he hoko atu 'a e fakamole ko eni pea fai 'a e Sipotí, 'e 'i ai 'ene tokoni 'aupito 'Eiki Sea.

Sea, ko e me'a ko eni na'e 'ohaké kuo u 'osi fai 'eku ki'i kumikumi, pea te'eki ai ke u lave au ki he me'a ko ia, 'i he feme'a'aki kuo 'osi. Ko e me'a ko eni na'e me'a'aki 'e he 'Eiki Minisit Leipá fekau'aki mo Papua Niukini, ko e fakatu'ut maki taha ko 'o Papuá, koe'uhí, ko e 'ikai ke nau nofo p 'i he langa 'o e Sipotí 'ata'ata. Ka na'a nau to e langa 'e nautolu mo e ' fale nofo totongi ko e me'a ia na'e 'ikai totonu ke kau ia ai. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea, kuo a'u ki ha tu'unga ne faingat 'ia 'a Papua, koe'uhi ko 'enau to e 'ova atú 'Eiki Sea. 'Oku kehekehe foki 'a e *Mini Games* ia mei he *Commonwealth 'Eiki Sea Games* mahalo 'oku ki'i lahi ange 'a e *Game* ko ia 'Eiki Sea. Ko e ki'i me'a ko eni 'oku 'ai ke fai ki Tonga ní, kaikehe 'Eiki Sea, ko e feme'a'aki he Fale ni ia, kuo 'osi mahino p ia 'Eiki Sea, he kuo 'osi fai tu'utu'uni 'a e Pule'angá ia, pea 'oku 'ikai te u 'ilo 'e au p ko e h hano... 'Oku ou oatu p 'e au 'a e ki'i fakakaukau ko eni ke tau fakatokanga'i ange. Ko e tu'um lie lahi taha heni ko e kakai 'o e fonua. 'E longomo'ui 'a e kau l langá, 'e longomo'ui 'a e kau *handicraft*, e longomo'ui 'a e fanga ki'i ngaahi me'akai *cater* lahi 'aupito 'aupito 'Eiki Sea 'e he kakai 'o e fonuá ni 'Eiki Sea, pea ko nautolu te nau totongi 'a e tukuhau 'o kapau 'e 'i ai ha ki'i mokimoki'i me'a, 'e toe ki he Sipotí 'Eiki Sea 'o hang ko e Tohi Tangi ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea, ko e ngaahi fakamtala falala'anga na'e fai 'e he 'Eiki Minisit M I l mahalo te tau nounou'aki 'a e 7 miliona, 'oku kei ma'u p ia he'eku fakakaukau 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai p , ka ko e me'a m lie ko e 'i ai 'etau pa'anga talifaki. Ko e pa'anga talifaki ko ia ki he 60 – 70 p 80 miliona 'e malava 'o to'o mei ai 'a e 20, 'omai 'o tokoni, p te ne t puni 'a hotau ngafa fatongia ko ia, 'o ka hoko 'a e nounou ko eni 'Eiki Sea. Pea 'oku malava p ia 'Eiki Sea, 'e 'Eiki Pal mia, fakatokanga'i ange p 'a e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki na'a 'oku sai ange ke

fakahoko, pea kapau 'oku peh , tuku p mu'a ke lele p 'a e ng ue ia, pea hoko atú pea a'u ki he 2018, ko e ta'ufou p , pea mou me'a atu kimoutolu kae me'a mai 'a e Pule'anga fo'ou ke nau fai atu 'e nautolu 'a e Sipotí he 2019, kae kei lele p 'a e Sipotí ia. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga 'o e 'aho ní mo e 2019 'e 'i ai 'a e Pule'anga fo'ou te nau mai, te nau me'a mai 'o fetongi kuo mou 'osi fai 'e mautolu 'a e ng ue. Kaikehe 'Eiki Sea, ko e feme'a'aki he Fale ni, ko e hang p ha'atau feme'a'aki p 'atautolu, 'i ha... h nai hano toe fakalea Sea, manavasi'i na'a 'ai ha lea-Tonga kae tuputamaki 'a e Feitu'u na. Ko e koto kulanoa p a e to e feme'a'aki ia 'Eiki Sea, he koe'uhí kuo 'osi fakapapau'i mai 'e he 'Eiki Pal miá 'oku te'eki ai p ke liliu 'enau Tu'utu'uní 'Eiki Sea. Kuo tau totongi foki 'a e taha mo e poini miliona 'i he aleapaú, toe eni 'a e taha mo e poini miliona ke tau to e totongi, koe'uhí ko e aleapau ia. Kaikehe 'Eiki Sea, 'oku ou fakam l sio ki he me'a ko eni 'oku ou lave ki ai 'Eiki Sea, kapau na'e ki'i tukumai p ia 'anenai na'e 'ikai ke ke tuput maki 'a e Feitu'u na, kae m l mu'a 'Eiki Sea 'a e ma'u faingam lie.

Sea K miti Kakato : Hou'eiki, ko eni 'oku fokotu'u mai. 'Oku 'i ai ha poupou? Kuo poupou ke tau p loti 'i he 2.9.2 'a e tali ko eni 'a e Pule'angá fekau'aki mo e Tohi Tu'utu'uni. Kalake.

Lord Nuku : Sea ke u ki'i malanga atu Sea, ko e tokotaha p eni 'oku me'a aí pea ke p loti Sea.

Sea K miti Kakato : Me'a mai. 'E Hou'eiki me'a mai.

Lord Nuku : Tapu atu ki he 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato...

<008>

Taimi: 1600-1605

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe ...

Lord Nuku: Ho taimi.

Sea K miti Kakato: Ta ko ena kuo ke mea'i p e taimi kuo 'osi ka ke to e ... Me'a ki lalo N pele ...

Lord Nuku: ... 'oua te ke to e tafulu mai koe.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki tau liliu 'o **Fale Alea**.

(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai p 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga)

Fokotu'u toloi Fale Alea kae vakai kau M mipa ki he to e fakatonutonu 'omai he Patiseti

'Eiki Sea: Hou'eiki, ko e, koe'uh ko e 'omai ko eni e *revise version* e me'a na'e ai p e kau Fakafofonga na'a nau kole p ke toe me'a ki ai, ka 'oku ou tui ko 'apongipongi te tau lele 'aho kakato mo e po'uli mo e 'aho 'e taha, 'aho p mo e po'uli, ko u tui 'e vave p e me'a, ka koe'uh

‘i he ki’i fo’i taimi ko eni ke tuku atu ke mou to e sio ki he ngaahi fika koe’uh p ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fika ‘oku, he na’e toki tufa mai p e me’a. Pea ko e me’a p ke mou ‘ai ke mou vakavakai lelei he ‘e vave p e ng ue, ka ko e, Tokoni Pal mia?

Kole ke lele Fale ke alea’i ngaahi ‘asenita kehe mei he ‘Esitimeti

‘Eiki Tokoni Pal mia: Sea m l e ma’u faingam lie, kole p Sea p ‘e lava ai leva ke tau ki’i lele he efiafi ni ‘i he ‘ pepa kehekehe kae ‘at ‘apongipongi ke ‘esitimeti ‘ata’at he ko ena kuo ngali lele lelei ai p hotau vaka ko e, ‘ ‘asenita ko eni ‘e f p nima e K miti Kakato na’a lava ai leva ia ‘o ‘osi he efiafi ni ka tau t f taha p ki he ‘Esitimeti ‘apongipongi. M l Sea.

‘Eiki Sea: N pele?

Kole ke m l l ‘a e Fale

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea, tapu p pea mo e Feitu’u na, tapu atu ki he ‘Eiki Pal mia kae ‘uma’ e Hou’eiki e Kapineta kae ‘uma’ e Hou’eiki e Fale Alea ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, ko u kole atu au mu’a ke tau m l l ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ke me’a ‘Eiki Sea ki he ng ue na’e fai he K miti Kakato, fu’u faka’ohovale ‘aupito ‘aupito ki he kau M mipa ‘a e me’a ko ia. Pea ‘oku ou ‘oatu ke ke mea’i ‘Eiki Sea ‘oku, pea ‘oku mea’i he Feitu’u na he na’a ke me’a p heni. Ka u ‘ohovale lahi koe’uh ko e lolotonga e malanga ‘a e Fakafofonga N pele mei Ha’apai pea mau kole ha’amau faingam lie ki he Fakafofonga ‘o e Kakai, kuo faitu’utu’uni e Sea ‘i he mafai mo’oni ia he ‘oku ‘asi ‘i he tohi tu’utu’uni ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ‘ikai ke lava ha taha ia ‘i he kau M mipa ke to e fai ha’ane me’a ‘Eiki Sea. Talu e tu’u ‘a e Fale ni ‘Eiki Sea ko ‘ene toki hoko eni ha me’a pehe ni ‘Eiki Sea.

Veivosa Taka: Sea, ko u fakatonutonu atu Sea.

Lord Tu’ilakepa: ‘Oleva Sea ko u, ‘oku ta’eoli ‘aupito ‘aupito e Fale ni ‘Eiki Sea, ko e tama tatau p eni ko e ‘ohake p e me’a he Fale ni ko e fakatonutonu ‘Eiki Sea, kai kehe Sea te u tangutu ki lalo, ta u talangofua ki he tohi tu’utu’uni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘e Fakafofonga.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea fakam l atu ki ho’o ma’u e laum lie lelei e Feitu’u na. Fakatapu atu ki he ‘Eiki Pal mia kae ‘uma’ ‘a e Kapineta kae peh foki ki he Hou’eiki N pele, Fakafofonga ‘o e Kakai. Hou’eiki, mou fakamolemole, hoko atu ‘etau ng ue he ‘oku lave’i p he motu’a ni ko ‘etau lelei taha p ia. Pea ‘oku ou tui ko e kongap ia Sea ‘oku ou, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘e hoko na’e ‘ikai ke fai ha loto ‘ita, fai p he laum lie lelei p . M l Sea.

‘Eiki Sea: M l .

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki N pele.

Lord Tu'ilakepa: Ke me'a ko e founga , 'oku 'ikai ko ha fakatonutonu , me'a mei h 'o kole fakamolemole mai na'e fai e lelei taha, te'eki ai ke fai ha 'ita. Na'e 'ita na'a ne fekau e S tini ke taki 'a e Hou'eiki ki tu'a ko e 'ita ia. Pea 'oku ta'eoli 'e Hou'eiki Minisit mo e Tokoni Pal mia 'a e to e lele e Fale he efiafi ni he 'oku 'ikai ifo e tipeiti he Fale ni ko e fa'ahinga faitu'utu'uni fakatikitato peh he Fale ni. Talu e tu'u 'a e Fale Alea ko eni ko 'ene toki hoko eni ha me'a peh heni 'Eiki Sea.

Veivosa Taka: Sea.

Lord Tu'ilakepa: Pea mou hanga 'o 'ai e tohi tu'utu'uni 'Eiki Sea, 'e he Feitu'u na.

Veivosa Taka: Mai ha ki'i faingam lie ke fai atu ai ha ki'i kole fakamolemole.

Lord Tu'ilakepa: 'O 'ikai ke ui 'uluaki, ua, tolu pea ke toki ui mai homau ngaahi hingoa.

Veivosa Taka: Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku k taki'i ngata'a 'a e me'a ko ia 'oku fai he Fale ni ko eni.

Veivosa Taka: Tuku e k taki'i ngata'a ia.

Lord Tu'ilakepa: Me'a ki lalo he ko e 'uhinga ia 'oku tau pehe ni, h holo ko ho'o ng ue.

'Eiki Sea: Faka'osi mai ai p 'Eiki N pele.

Lord Tu'ilakepa: Pea 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, fetongi 'o 'oange, kumi ha, 'oange ki he Fakafofonga Fika 16, fefine ke me'a mai ia 'o me'a he Sea K miti Kakato he 'oku tau fili p 'e tautolu.

'Eiki Sea: 'Eiki N pele.

Lord Tu'ilakepa: Tuku atu e Fakafofonga ko mo e fakapiko he Fale ni.

Veivosa Taka: Sea ta'ofi atu ena mo e fakafo'ituitui Sea ...

'Eiki Sea: Me'a ki lalo. Me'a mai ...

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Sea.

'Eiki Sea: 'O me'a mai e Fakafofonga.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Fale 'Eiki ni, Hou'eiki kole fakamolemole atu kapau 'oku 'i ai ha t nounou, ko e anga p ia e folau pau p ke 'i ai e peau 'e hake ka mou fakamolemole he ko e puha eni e fuakava 'e fakah 'ele atu ki he Lolo 'a Halaevalu ...

Lord Tu'ilakepa: Sea ...

Taimi: 1605–1610

Lord Tu'ilakepa: f 'oku ke kau ki ai, pea ke ke tu'uma'u ha siasi.

'Eiki Sea: 'Eiki N pele.

Lord Tu'ilakepa: 'Alu 'o nofoma'u ha siasi na'a faifai kuo ke lavea.

'Eiki Sea: Mo me'a hifo angé ki laló. Me'a mai koe,

Lord Tu'ilakepa: ... tutuku ki au 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fika 17.

Fokotu'u ke toloi Fale Alea ki he 'aho hoko

Fe'ao Vakati : Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu atu ki he 'Eiki Pal miá kae 'uma' e Hou'eiki Kapinetí. Fakatapu ki he M mipa Fakafofonga e Hou'eiki N pele. Fakatapu ki he Hou'eiki M mipa Fakafofonga e Kakaí Sea. Ko 'eku poupuu au ki he me'a ko eni ko 'a e 'Eiki N pele ko eni 'o Vava'ú ke tua ki'i toloi atu Sea. 'Oku ke mea'i p kuo kamata ke ki'i mafana e Falé. Pea ko u tui p 'oku fiema'u ha ki'i taimi ke me'a e Hou'eiki 'o ki'i fakamokomoko. He ko hono mo'oní 'ona Sea ko e *issue* ia ko eni ko 'ene lava p 'a e fo'i 'asenita 'e 2 ko eni 'i he Sipotí, ko e tafa'aki ia ko ki he 'esitimetí mahalo ko 'etau fakatonutonu mata'i fika p pea tau paasi Sea. Ko u tui au mahalo 'osi maau p Hou'eiki ia mo e me'a k toa. Ka ko u poupuu atu p Sea ke tau ki'i m l l Sea he'ene kei saí he efiafi ni. M l 'aupito Sea.

'Eiki Sea: Me'a faka'osi mai e, Vava'u.

Mahu'inga 'o ha tu'utu'uni ki he mafatukituki e 'asenita e Fale

Lord Tu'i' fitu: Sea, m l 'aupito e ma'u faingam lié. 'Ikai ke u fakamovetevete au hang ko e uike kuo'osí. 'Uhinga p au ia ki he mahu'inga m lie ke toka m lie hang ko e tu'utu'uni e Fale ni, e ng ue 'a e Sea e K miti Kakató. Kapau 'oku mahino m lie, mahu'inga m lie ha alea. 'Oku fua 'ete fakamaaú 'i he mahu'inga 'o e ' senitá. Ko e Fokotu'u Tu'utu'uni eni. 'Oku talanoa ai e Lao Fakaangaanga, talanoa ai e Sipoti, fu'u lau miliona. Fua pauni ai 'ete tu'utu'uní. Ko ia p Sea m l .

Mahu'inga fai fatongia he Fale ki he lelei fakalukufua e fonua

'Eiki Sea: Hou'eiki, 'oku hang p ko ia na'e fakahoko atu 'anenaí. Ko e me'a kotoa 'oku makatu'unga p 'i he hangam lie pea 'ai e lotó ke lelei. Manatu'i ma'u p ko 'etau 'i he Fale ko eni ko 'etau alea'i e lao. Ko 'etau alea'i e me'a 'oku lelei fakalukufua ma'a e fonuá, kakai e fonuá. Pea ko e nofo 'a e kakai e fonuá 'oku nau fanongo mai ki ho'omou feme'a'akí. Pea 'ai ke ngali ko e Kau Fakafofonga kitautolu 'oku tau mai 'o fai 'i he totonu mo e mo'oni 'a e anga hono fili mai kitautolu ke tau 'i heni ke alea'i 'a e ngaahi me'a 'e lelei fakalukufua ma'a e fonuá. Ko e fatongia

‘o e Seá ke ne nofo ma’u p ‘i loto pea ne fakamaau ke ‘oua ‘ai ke fakae’a mai ‘oku kau ki ha tafa’aki. Pea ko ia ‘oku, anga ia ‘etau ng ué. Ka ko u tui ‘oku, mahalo ‘oku sai ke mou me’a atu ‘o ki’i laulau e ngaahi fakatonutonu ko eni, ‘a e toutou fakatonutonu ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Minisit Pa’angá. Pea ko u tui ko ‘apongipongi te tau lele ‘aho, tau lele po’uli tatau ai p kae ‘oleva kuo a’u ki he Tu’apulelulú pea paasi ‘etau lao ko eni. Koe’uhí ka mou me’a atu ki Vava’u ‘o fakafiefia pea ‘ai e lotó ke mou mo’ui fuoloa. Pea ko e me’a ‘e tahá ko ‘etau tuku ko eni pea mou fakamalohisino ko e me’a ia ‘e taha. Ko ia, Hou’eiki, ‘Eiki N pele.

Taukave mahu’inga ke ‘oua kau Sea Komiti Kakato ki ha fa’ahi

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai, Sea, fakamolemole. Ko u tu’u p au Sea ko u kole fakamolemole ki he Feitu’u na. Pea ‘oku tupunga p foki e lele lahí ia Sea koe’uhí ko e me’a ko eni na’e hokó ‘Eiki Sea. Ka ko u kole fakamolemole ki he Fakafofonga Fika 13 ‘o Ha’apaí. Ka ko u faka’amu p Fakafofonga 13, ‘ai ke ta k fataha. Pea ko u lave’i Sea ko e Tohitapu ‘e 2 ‘oku tuku ‘i mu’a ko ‘Eiki Sea, tohi kulokula mo e tohi lanu koula. Ko e tohi kulokulá ko e Tohitapu k toa ia Sea. Ko e tohi lanu koula ko Sea, ko e fakamo’oni ia ‘e taha kia Sisu Kalaisi, ‘Eiki Sea. Pea ko u faka’amu p ke hanga ‘e he Fakafofongá ‘o fakatokanga’i ange. ‘Oku ou fa’a lele he p Falaité ki he pongipongi Tokonakí ‘Eiki Sea pea ko e me’a ko u tu’u ai ke u kole fakamolemolé, koe’uhi ko e feitu’u, ma fa’a fetaulaki ai mo e Fakafofonga ko eni ai. Pea ‘oku fakamatala ‘e he ki’i tohi lanu koula ko , ‘i hono vahe 109 ‘Eiki Sea, hono veesi 22, ko u faka’amu p ke ‘alu , ko e taimi ‘oku te ‘alu ki he fale ko iá, ‘oku foki mai ‘oku te foki mai mo e fofonga e ‘Eikí. Pea ‘oku fakamahafu kita ke te taau mo fe’unga mo e anga e mo’uí ‘Eiki Sea. ‘Ohovale lahi au ‘anenai, mou me’a ange ki he fofonga fakamahafu na’e fai mei h ‘omai ‘o fai ‘i h pea u to e tu’u au mei h . ‘Oku ta’efakamahafu l ua ‘a e ongo tama ni l ua ‘Eiki Sea. Pea ko e me’a ko u tu’u ai p ‘o kole fakamolemole atu ‘Eiki Sea, kole fakamolemole ki he Fakafofongá. Fakamolemole, ‘ai ke taau, ‘oua te ke kau ki ha, ‘oua te ke kau ki he Pal miá, ‘oua te ke kau ki he faha’i ko eni p te ke kau ki h p ko e Minisit Polisi, ‘oua. Nofo p ho’o fakamaau totonú ‘o hang ko e Feitu’u na ‘Eiki Sea. ‘I ai p taimi ‘e ni’ihi ‘oku ou fakatokanga’i ‘oku ke ki’i aafe. Kole atu, tu’uma’u ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia, fu’u lahi ho’o lea he taimi ni.

Lord Tu’ilakepa: Ka ko u fakam l atu ‘Eiki Sea he ma’u faingam lié.

‘Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki.

‘Eiki Tokoni Pal mia: Ko u holomui atu e fokotu’ú Sea pea ko e fai’aki p ena e fakapotopotó Sea pea tau m l l ai. M l .

‘Eiki Sea: M l . Taimi p Hou’eiki tau toki kamata ki he 10 ‘apongipongi. Ka tau kelesi.

Kelesi

(Na’e fakahoko ai p ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Tu’ivakan , ‘a e kelesi tuku ‘a e Falé ki he ‘aho ní)

Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Toinga